

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

САРГУЗАШТ САРДОРИ

*Худойберди Тўхтабоев ҳаёти, шахсияти ва ижодида
бир назар, ёзувчи билан суҳбатлар*

Тошкент
«Адиб» нашриёти
2012

УДК: 821.512.133-1

КБК: 83.3(5Ў)

Н-79

Норматов, Умарали

Саргузашт сардори: адабий портрет/ У.Норматов; - Тошкент:
Adib, 2012. – 112 б.

Масъул муҳаррир:
Ҳамидулла Болтабоев,
филология фанлари доктори, профессор

Сўз боши муаллифи:
Баҳодир Каримов,
филология фанлари доктори

Тақризчи:
Хуршид Дўстмуҳаммад,
филология фанлари доктори

Муҳтарам китобхон! Умарали Норматовнинг қўлингиздаги китоб-часида болалик дўсти Худойберди Тўхтабоевнинг ҳаёти, шахсияти, ижоди ҳақидаги дил сўзлари, ўй-мушоҳадалари, ёзувчи билан адабий суҳбатлари жамланган. Уларда мунаққид таниқли ёзувчи қаламига мансуб, фақат ўзимизда эмас, жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилиниб юксак эҳтиромга сазовор бўлган романларининг ўзига хос таҳлил, талқинлари тақдим этилган, қатор асарларининг ижодий тарихи, поэтик бисотига хос ноёб хислатлари ёритилган. Рисола билан танишгач, бу бетақрор истеъдод соҳиби ҳақли равишда миллий болалар насримизнинг, саргузашт адабиётимизнинг сардори деган номга муносиб эканига ҳар жиҳатдан иқрор бўласиз.

УДК: 821.512.133-1

КБК: 83.3(5Ў)

ISBN 978-9943-317-90-1

© “ADIB” нашриёти, 2012
© У. Норматов

Айниқса, биз учун ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган болалар адабиётини ривожлантиришга алоҳида эътибор беришимиз, мустақил фикрлайдиган шахснинг шаклланиши, ҳар қандай китобхонлик, мутолаа маданияти болалиқдан бошланишини доимо ёдда тутишимиз лозим.

Ислом Каримов

АДАБИЙ ҲАҚИҚАТ САДОСИ (Сўз боши ўрнида)

Даврдош, даврадош, тенгдош, ҳамюрт, ҳаммаслак, ҳамдard – Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев билан профессор ўстозимиз Умарали Норматовни ўзаро боғлаб турган омиллар ва сифатларни шу зайлда яна давом эттирса бўлади...

Худойберди Тўхтабоевнинг адиблик шуҳрати дунёга чиқди. “Сариқ девни миниб” романи ўзбек болаларининг юридан жой олди. Машҳур эртакнавис Жанни Радарининг назарига тушди. Адиб асарлари ўттиздан ортиқ мамлакат тилларига таржима қилинди ва дунё болаларининг севимли асарлари қаторига кирди. Болалар учун ёзиб, уларнинг кўнглига йўл топиш ва болаларнинг севимли ёзувчиси мақомига кўтарилиш бахти ҳамма қаламкашларга ҳам насиб қилавермайди. Турли мукофотлар, минглаб нусхаларда китобларнинг ўзимизда ва чет элларда босилиб чиқиши – булар адиб меҳнатлари самарасининг бир томони. Иккинчидан, умр бўйи боладек кўнглини тоза тутиб, болаларнинг самимий, чин дўсти бўлиш саодати ҳамманинг ҳам манглайига битилган эмас. Бундай шон-шуҳратни кўтариб юриш, энг муҳими, ҳаётдаги жуда “қалтис синов – шуҳрат синовидан муваффақиятли” (У.Норматов таъбири) ўтишнинг ҳам ўзи бўлмайди.

Оилавий муҳити, дарди, алами, қувончи, турмуш тарзи, дунёқараши, қизиқишлари ва бошқа ўнлаб қирраларини ижодкорнинг яқин дўстлари яхши билади. Аммо бу ҳақиқатларни баён этишнинг ҳам осон, ҳам қийин томонлари бўлади. Муҳтарам ўқувчи, осон жиҳатини рисоладан ўқийсиз. Лекин “қийинлиги шундаки, – эътироф этади У. Норматов, – дўстинг ҳақида ёзиш ўзинг тўғрингда ёзишдай гап: фазилатларини айтсанг, ўзингни мақтагандай, камчиликларини танқид қилсанг, сирини очсанг, ўзингни фош этгандек бўласан...”. Гапимиз аввалидаёқ таъкидлашни истардикки, профессор Умарали Норматовнинг ушбу “Саргузашт сардори” китобига жамланган, адабиётга садоқат руҳи билан суғорилган мақола ва сўхбатларда адабий ҳақиқат садоси жаранглаб турибди.

Олим “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими”, “Қасоскорнинг олтин боши” романлари мисолида Х.Тўхтабоевнинг саргузашт романлари табиатига доир: ҳаёт тажрибаси, болаларга хос нигоҳ, баён усулидаги синтез, сатирик пафос, кўнгиладардини тўкиб солиш каби қатор индивидуал хислатларни санаб кўрсатади ва мисоллар билан асослаб беради. Шунингдек, ўзбек болалар адабиёти муаммолари, ижодда фантазия ва реалликнинг уйғунлиги, саргузашт-дедектив жанрга тегишли қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Мунаққид билан Х.Тўхтабоев ўртасида бўлиб ўтган бир сўхбатда адиб дедектив адабиётга оид ўн битта “муҳим шартни” санаб кўрсатади. Айни чоқда бу шартларни ёзувчи ўз ижодий тажрибасидан келиб чиққан ҳолда айтганганига урғу беради. Ижоддек мураккаб руҳий-психологик жараён ҳар кимда турлича кечишини ва муайян қарашлари – адабий-назарий концепцияси ҳар бир ижодкорда ўзича шаклланишини шу факт ҳам кўрсатади.

Бошқа бир саҳифада домла Худойберди Тўхтабоев асарлари майдонга келган микромуҳитга, ҳар бир асарининг таржимаи ҳолига диққатни қаратади. Дунё адабиёт-шунослигида эътироф этилган “иждод аҳли ўзини ёзади” деган муҳим бир биографик тамойил асосида ёзувчининг “Беш болали йигитча”, “Жаннати одамлар” романларини жуда ўринли таҳлил қилади. Исмларни – Худойберди билан Раҳмонбердини қиёслади. Олим таҳлил жараёнида бу асарларнинг одамлар қалбига яқинлигини, XX аср ўзбек адабиётидаги биографик жанрда ёзилган энг яхши асарлар ёнида ўрин олишга лойиқлигини, шунингдек, халқ ривоят ва ҳикоятлари, мақол ва маталлари – фольклор жанрлари бадий матн табиатига сингиб кетганини кўрсатади. Роман қаҳрамонлари ўрни келганда “Воҳай бола”, “Ёр-ёр”, “Бака-бака-банг”ни айтади. Шунингдек, Орифжоннинг:

*“Нариги дунёга борсангиз,
Опажонимни кўрсангиз,
Орифжондан салом денг”,*

каби сатрлари халқ оғзаки ижодидаги “Салом айтинг” мотивини эслатади.

Иждод аҳли орасида, Х. Тўхтабоевнинг таъкидлашига кўра: “Икки марта ўқишга арзимайдиган китоб бир марта ўқишга ҳам нолойиқдир”, деган гап бор экан. Разм солинса, кеча ўқилган Х.Тўхтабоев асарлари бугун ҳам ўқилмоқда, қайта-қайта мутолаа қилинмоқда; янги ва ёш ўқувчиларини топмоқда. Аслида, адиб ўз китобхон муҳлисларининг борлиги, кўплиги билан ҳам бахтлидир.

XX аср ўзбек адабиёти ва, айниқса, истиқлол даври болалар адабиёти асло Худойберди Тўхтабоев номини четлаб ўта

олмайди. Чунки “Худойберди Тўхтабоев болалар адабиёти-нинг жасур реформаторларидан биридир. У болалар адабиётига саргузашт, саёҳат, фантастикани олиб кирди” (А.Расулов. “Бетакрор ўзлик” китоби.-Т.: 2009 йил, 186-бет). Тўғриси, адибнинг ижоди, поэтик олами, “реформаторлик” хусусияти тўғрисида ўзбек адабиётшунослигида нисбатан кам ёзилди. Бу ижод оламининг сир-синаотларини, бутун мазмун-моҳиятини тегран англаш, тушуниш ва тушунтириш – булар олимларимиз бажариши лозим ишлар сирасига киради.

Бизнингча, бу йўлда устозимиз Умарали Норматовнинг фикр-мулоҳазаларга бой ушбу “Саргузашт сардори” рисо-ласи Х.Тўхтабоев адабий-маънавий хазинасига кириш учун очқич вазифасини бажаради.

Мухтарам ўқувчи! Китобни ўқиш давомида бунга сиз ҳам амин бўласиз.

Баходир Каримов
Филология фанлари доктори

ДЎСТИМ ҲАҚИДА СЎЗ

Ўзинг яқиндан билган ёзувчи дўстинг ҳақида ёзиш ҳам осон, ҳам қийин бўларкан. Ҳар гал Худойберди тўғрисида ёзишга чоғланганимда шундай ҳолга тушаман. Бугал дўстим саксон ёшни қоралаб турган паллада – босиб ўтилган йўлни бир сарҳисоб қилиб олиш пайти келганида ҳам шундай туйғу кўнгилдан кечди. Яқиндан билган дўстинг ҳақида ёзишнинг осонлиги шундаки, унинг ҳаёти, ижоди миридан-сиригача сенга аён, қийинлиги шундаки, дўстинг ҳақида ёзиш ўзинг тўғрингда ёзишдай гап: фазилатларини айтсанг, ўзингни мақтагандай, камчиликларини танқид қилсанг, сирини очсанг, ўзингни фош этгандай бўласан... Начора, сенга ким бўлишидан қатъи назар, талант – халқ мулки, бинобарин, у ҳақда бор гапни дангал айтавериш керак. Шўнга кўра мен ҳар қандай ўй-андишани йиғиштириб қўйиб, бу ўзига хос ноёб истеъдод соҳиби, адиб ҳақида билганларимдан баъзиларини сиз азиз китобхонларга сўзлаб беришга жазм этдим.

Худойберди иккимиз деярли тенгдошмиз, ҳамқишлоқ-миз, бир-бирини Катта Фарғона канали иккига ажратиб турадиган қўшни қишлоқларда туғилиб катта бўлганмиз, иккаламиз ҳам бир вақтда қишлоқдан чиқиб, гарчи икки шаҳарда бўлса-да, бир түр билим юртида ўқидик, университетда ҳам бир факультетда олдинма-кейин таълим олдик, дастлаб иккимиз ҳам фан йўлидан боришга жазм этган эдик, мен адабиётшуносликни, у эса психология фанини танлаб олди, талабалик йиллари академик И. П. Павлов назария-

сига таяниб инсон руҳияти хусусида қизиқарли тадқиқотлар олиб борди, илмий жамоатчилик олдида мароқли маърузалар қилди, унинг шу соҳадаги диплом ишига мутахассислар “салкам кандидатлик диссертацияси” дея баҳо берган эдилар... Сўнгра йўлимиз айри тушди, мен ўзим аҳд қилган адабиётшунослик бўйича кетдим, Худойбердини эса бошда ўзи ҳам сезмаган қандайдир “сеҳрли куч йўлдан оздирди”, у журналистика, адабиёт оламига шўнғиб кетди. Дарвоқе, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди; Худойберди табиатан ёзувчи бўлиб туғилган эди; у ёзувчиликни, журналистикани касб-ҳунар тарзида танлагани йўқ, қалбидаги сеҳрли туғён, меҳр-иштиёқ уни шу соҳага бошлади. Худойберди болалигидаёқ қандайдир машрабона табиати, хаёлпарастлиги билан ажралиб турарди, университетда ўқиган йиллари энг жиддий илмий муаммоларни ҳам образли қабул қилар ва бошқаларга ҳам образли қилиб түшүнтириб берар эди. Ҳали у ёзувчи бўлишни хаёлига ҳам келтирмаган, илмфан иштиёқида юрган кезлари улкан бир психолог мураббиймиз унинг фикрлаш тарзига қараб, илк илмий машқлари билан танишиб “Бу йигитда бир гап бор” деб қўяр, ҳазиллашиб “Шоир” деб атар эди.

Биз бадий истеъдод табиати ҳақида кўп гапирармиз, истеъдод тарбияга, мададга муҳтожлигини бот-бот такрорлаймиз. Шахсан мен бадий истеъдоднинг ибтидо-си меҳр-иштиёқдан бошланса керак деб ўйлайман. Асло сўнмайдиган, ҳеч қанақа куч-тазйиқ йўлдан оздирмайдиган фидойи меҳр-иштиёқдан!

Худойбердини адабиёт даргоҳига ҳеч ким қўлидан етаклаб олиб киргани йўқ. Қандай қилиб ёзувчи бўлиб қолганлигини ўзи ҳам аниқ айтиб беролмайди. Гоҳо ундан: “Ёзувчиликни қандай бошлагансиз?” деб сўрасалар: “Ёзгим

келган эди, ёзавердим” деб жавоб беради ҳазиллашиб. Эҳтимол, Худойберди ҳаётида кўрган тақчиллик, қаҳатчилик машаққатлари бошқа бирор кимса бошига тушганида аллақачон журналистикани, ёзувчиликни йиғиштириб қўйиб ўзга, ёғлироқ соҳага ўтиб кетган бўларди...

Худойбердининг болалиги хийла оғир кечди, жуда эрта отадан етим қолди, эл-юрт бошига тушган мусибат – иккинчи жаҳон уруши, урушдан кейинги давр машаққатлари Худойбердилар хонадониди ҳам ўз асоратларини қолдирди. Худойберди анча вақт болалар ўйида тарбияланди, у ўзгаларга боқим бўлишни ор билиб барвақт қўлига кетмон олди, болалигидаёқ ўз ризқини ўзи топиб ейишга одатланди, аввал Қўқон педагогика билим юртида, сўнг Тошкент давлат университетиди (ҳозирги ЎзМУ) ўқиган кезлари фақат стипендия ҳисобигагина кун ўтказарди, аммо шундай шароитда у қилган меҳнатлар, у ўқиган китоблар, дарслардан ортган пайтлардаги ижодий машқлар...

Ўйқу жой танламас, муҳаббат чирой, деган нақл бор. Шу гапни бадиий ижодга ҳам татбиқэтиш мумкин. Бадиий ижод, илҳом ҳам алоҳида шароит яратилишини кутиб ўтирмайди, чинакам истеъдод эгаси ҳар қандай вазиятда ҳам ижод этаверади. Бугунги кунда айрим ёш қаламкашларнинг ёзиш учун қулай шароит йўқ деб нолишларига ҳайрон қоласан киши. Худойбердининг ёзувчи сифатида шаклланиши мураккаб шароитда кечди. Университетни тугатгач, Фарғона вилоятининг Боғдод, Яйпан туманларида ўқитувчи бўлиб ишлади. Ўша кезлари қишлоқ мактабиди ўқитувчилик қилиш нима эканлигини бу соҳага дахлдор одамгина яхши билади, ҳис этади. Қишлоқдаги ўқитувчи учун мураккаб меҳнат шароити Худойбердини довдиратиб қўймади, балки оз фурсат ичиди ўзи хизмат қилган жамоа ораси-

да моҳир педагог, жамоатчи, тарғиботчи сифатида обрў қозонди, бу ерда оила қуриб рўзғор табратиш ғами ҳам бошга тушди, айна пайтда, шуларнинг ҳаммасидан ортиб ижод машқини мунтазам давом эттирди, матбуотда бирин-кетин унинг ҳикоя, очерк, фелъетонлари босилиб турди, Бадиий истеъдоднинг тўла рўёбга чиқиши учун ҳаётий тажриба билан бир қаторда маълум адабий муҳит ҳам сувила ҳаводек зарур экани маълум. Адабий муҳит ташналигида юрган Худойбердига бирдан омад кулиб боқди, уни республика пойтахтига таҳририятга ишга таклиф этишди. У зўр қувонч билан Тошкентга отланди, энди у ўз ишидан мамнун, ажойиб тажрибали журналист, ижодкорлар, меҳрибон мураббийлар даврасида. Аммо у пайтлар, яъни ўтган асрнинг 50-йилларда шаҳарда уй-жой муаммоси ниҳоят танг эди, Худойбердининг ижарага уй қидириб сарсон-саргардон юрганини, деярли ҳар ойда яшаш манзили ўзгариб, икки йил ичида ўн уч жойга кўчганлигини эсласам, ҳам хўрлигим келади, ҳам кулгим қистайди. Бу орада оғир дардга чалиниб чўп-ўстихонга айланиб оёқда аранг турадиган ҳолга келиб қолганлигини эсласам беихтиёр кўздан ёш чиқади. Бироқ шуниси ҳайратланарлики, Худойберди худди шу саргардонлик, хасталик йилларида чинакам ёзувчи – ҳажвчи ҳикоянавис, моҳир журналист – очеркист ва фелъетончи бўлиб танилди, унинг “Сир очилди”, “Сеҳрли қалпоқча” каби қиссалари ўша кезларда битилди. У кўч кўтариб юрганида ҳам, оғир дард азобида бағрини ёстиққа босиб ётганида ҳам бирор кун қўлидан қалам тушган эмас. Мен дўстимдаги тенгсиз ижодий иштиёқ, матонат ва меҳрга ўшанда тан берганман, бадиий ижод алоҳида шароит танламаслигига ўшанда иқрор бўлганман.

У кунлар орқада қолиб кетди. Болалигиданоқ меҳнатга,

мустақилликка, машаққатларни енгишга одатланган Худойберди тез орада ҳаётини тиклаб олди, ҳовли-жойли бўлди, мана, бугун бири биридан ширин эл-юрт хизматида юрган фарзандлар отаси, қизларини узатиб, ўғилларини уйлантириб уйли-жойли қилди, ўнлаб набиралару эвараларга бобо... У моҳир ташкилотчи сифатида ҳам танилди, анча вақт “Ёш гвардия” нашриётида бош муҳаррир лавозимида ишлади, бир неча йиллар давомида “Гулхан” журналига муҳаррир, сўнг “Шарқ юлдузи” да муҳаррир ўринбосари, “Ёш куч”га бош муҳаррир бўлди. Бу орада у болалар ёзувчиси сифатида катта доврўғ қозонди – “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими”, “Беш болали йигитча”, “Қасоскорнинг олтин боши” романлари кенг китобхонлар оммасига манзур бўлди. Қатор асарлари жаҳоннинг ўттиздан ортиқ мамлакатлари тилларига таржима этилди, чет элларда чиқди, улар ҳақида кўп илиқ гаплар айтилди, асарлари бир талай мукофотларга сазовор бўлди... Улар аллақачон мактаб адабиёт дарсликларидан ўрин олган. Шу тариқа Худойберди ўзбек болалар насрининг дарғаси, аниқроғи, миллий сарғузашт адабиётимизнинг сардорига айланди.

Бу йилларда Худойберди яна бир қалтис синовдан – шуҳрат синовидан муваффақиятли ўтди. Ҳа, ҳар қандай соҳада бўлгани каби ёзувчи учун ҳам шуҳрат – зўр синов, мукофот ва мақтовлар тўфайли ёзувчи баъзан ўз кучига ортиқча баҳо бериб юбориши, ўзига нисбатан талабчанликни, масъулият ҳиссини сўсайтириб қўйиши, ўзгаларни менсимайдиган ҳолга тушиб қолиши ҳам мўмкин. Бу энди ёзувчи учун завол. Энг ёмони, атоқли адиб Г. Маркес айтмоқчи, шуҳрат кўпинча одамдаги адолат туйғусини емиради, унинг шахсий ҳаётда пок бўлишига таҳдид солади... Бахтимизга Худойберди асло шуҳратга учмади – ўша талабалик, муҳтожлик йилларида

қандай бўлса шундайлигича қолди, ҳамон ўзимиз билган бир оз машрабона, деҳқонтабиат, меҳнатсевар, тиришқоқ, ҳамиша безовта, беором, болаларча беғубор, содда-самимий ўша Худойберди. Кибр-ҳаво, сипогарчилик унинг учун бутунлай ёт.

Худойберди табиатига хос баъзи хислатлар хусусида махсус гапирса арзийди. Аввало шуки, Худойберди она заминга жуда яқин одам, деҳқончиликни, боғдорчиликни, кетмон билан тер тўкиб ишлашни жон дилдан яхши кўради. Унинг учун дунёда иккита тенгсиз мўъжиза бор: бири – она табиат, иккинчиси – адабиёт, унингча, иккиси ҳам инсон даҳоси, меҳнати туфайли йўқдан бино қилади, бири инсонни тўйдиради, кийдиради, иккинчиси унга маънавий, руҳий озиқ беради, унинг учун дунёда иккита севимли ва сеҳрли машғулот бор: бири – деҳқончилик, иккинчиси – ёзувчилик, оддий тупроққа маълум мақсад билан ишлов берасан, уруғ қадайсан, уруғ ниш уради, уни парвариш қиласан, кўз олдинда ҳаш-паш дегунча бўй чўзади, ҳосил тугади, пишиб етилади, ҳосилидан ўзинггина эмас, ўзгалар ҳам баҳраманд бўлади... Бадиий ижод жараёни ҳам айнан шундай..

Баҳор, ёз, куз ойлари эрта тонгдами, кечқурун ишдан кейинми ёки дам олиш кунларими Худойбердини ҳовлисига қидириб борсангиз, албатта иш столида ёки ағдарма этик, эски чопон кийиб, белни белбоғ билан маҳкам боғлаган, боши қийиқ билан танғилган, қўлда кетмон тутган ҳолда ҳовлиси теварагидаги боғ ёки экин орасида учратасиз. У ўзи экиб парвариш қилаётган экин-текинларни, дов-дарахтларни сизга бирма-бир кўрсатади, сўнг боғ ичидаги одмигина қўлбола столга тузалган дастурхонга таклиф этади, мева-чевалар билан сизни сийлайди. Бу пайтлардаги унинг қувончини кўрсангиз... Фақат асл деҳқонда, туғма боғбондагина шу ҳолатни кузатиш мумкин. Бу билан кифояланмай, Худойбер-

ди пишиқчилик пайти машинасида юриб уззукун дўстлари, қариндошлари хонадонига мева-чева улашади. Дўстим ҳар гал китоби чиққанида ҳам дастхат ёзиб таниш-билишларига тарқатади. Ҳар икки ҳолда – ўзи етиштирган мева-чевалардан, ўзи ёзган китобдан ўзгалар, аввало яқин кишилари баҳраманд бўлаётганлигини кўрганида бирдай қувонади!

Бир адабий учрашувда Худойбердидан “Агар Сиз ёзувчи бўлмаганингизда ким бўлардингиз?” – деб сўрашганида у: “Мен албатта деҳқон ёки боғбон бўлардим, маза қилиб ер чопардим, экин экардим, боғ-роғлар барпо этардим”, – деб жавоб қилганди. Бу шунчаки кўнгил учун, расмият учун эмас, чин дилдан айтилган гап!

Худойберди меҳнатсиз асло тўролмайдди. У саломатлиги ёмонлашган пайтлари шифокорларнинг тазйиқи билан икки-уч бор санаторийларга борди, аммо ҳар гал ярим муддатга қолмай қайтиб келаверди. Узоқ йили бирга Сўқоққа дам олиш учун отландик. Иккимиз ҳам ўта толиққанмиз, бирор ой у ерда тўрмоқчи эдик. Кўнгилдагидек ҳордиқ чиқариш учун ҳамма шароит муҳайё. Бироқ уч кун ўтмай Худойберди безовта бўлиб қолди, кечаси билан уйқуси қочиб каравотда тўлғаниб чиқади, мени уйга қайтишга ундайди, мен уни овутишга уринаман. “Ҳа, майли, – дейди у, – яна бир кун сабр қилай-чи, одамлар Сибирь сургунига ҳам дош берган-ку!” Билдим, меҳнатга ўрганган бу одам бекорчиликдан зерикапти. Йўлини топдик. Дам олиш уйининг экин-тикинига қарайдиган кекса боғбон билан таништириб қўйдик, ҳаш-паш дегунча иккаласи апоқ-чапоқ бўлиб кетишди, гулзор парвариши, картошка чопиғи, узум хомтоки билан овора бўлиб ўзига келди-қолди, кечалари мириқиб ухлайдиган бўлди, уйга қайтиш васвасаси йўқолди.

Худойбердига хос яна бир хислат шуки, у киндик кони тўкилган она қишлоғи билан мустаҳкам боғланган. Сир эмас, қишлоқдан чиқиб шаҳарда ўқиб шаҳарлик бўлиб кетган, шаҳарда обрў-мартаба орттириб туғилган жойини, ҳамқишлоғу қариндош-уруғларини, кечаги кунини бутунлай унутиб юборган кимсалар ҳам бор ҳаётда. Бу борада Худойберди тутган йўл уларга ибрат бўлиши мумкин. Худойбердининг бир қўлоғи ҳамиша ўз қишлоғида, қишлоғида юз берган катта-кичик воқеалардан, янгиликлар, ўзгаришлардан доим хабардор, ҳафтада бўлмаса ҳам ойда бир бор қишлоғида бўлади, қариндош-уруғларининг тўю маъракаларида ҳамиша ҳозир у нозир, азаларда ҳассакаш, оддий деҳқон ёки чўпон тенгдоши ҳашарга айтганида, албатта боради, ҳеч иккиланмай енг шимариб лойга тушиб кетаверади. Унинг бу хислатига мен чин дилдан ҳавас қиламан.

Ниҳоят, Худойберди – ўта болажон одам. Ўзи ота меҳрига зор бўлиб ўсганиданми, болаларини ҳаддан зиёд яхши кўради, фақат ўз болалари, набиралари эмас, умуман, гўдак зотига дуч келса, улар билан гурунг қўрса кўнгли яйрайди, кичкинтойлар билан дарров тил топишиб олади, улар даврасида болага айланади-қолади. Меҳмондорчиликка борганда чеккароқда турган бирор болани кўрса, дарҳол даврадан чиқиб унинг ёнига ўтади, у билан сўхбат қўриб даврадагиларни унутади. Шундай кезлари ўтирганлардан бир оз хижолат тортган рафиқаси Санобархон: “Ҳой, дадаси, шу ёшга етиб ҳам сира қўйилмадингиз, болалигингиз қолмади-қолмади-да...” дея дакки беради, дўстим эса бу гапларга парво қилмай, кулиб қўя қолади. Айрим жиддий кимсалар учун бир оз эриш туюладиган бу хислат аслида болалар ёзувчиси учун зарурий, табиий, бебаҳо хислат.

“Худойберди аканинг табиатида ўзи қандайдир мўъжаз, яхши маънода болалик бор”, – деган эди ёзувчи Шукур Холмирзаев. Айни шу – яхши маънодаги болалик, болаларча соддалик, самимият, катталар тажрибаси, билимини кўнгилга жо этган ҳолда ҳаёт ҳодисаларини болаларча идрок этиш туйғуси бўлмаганида, балки, Худойберди болалар қалбига йўл тополмасди.

Худойберди ёши улғайган сари бир нарсадан хавотир олади – болалик туйғусидан ўзоқлашиб қолишдан қўрқади. Шунинг учун бўлса керак, у янги ёзган асарини илк бор ўз фарзандлари, набиралари билан бирга кўни-кўшниларнинг болаларини ҳам ўйига йиғиб ўларга ўқиб беради. Болалар кайфиятини кузатади, ўқилган парча болаларга маъқул тушса, ўлар чеҳрасида ё табассум, ё қайғу, ё ҳайрат аломатларини кўрса, таскин топиб қўлёзмани оққа кўчиради, агар болалар ўқиганларига лоқайд қараса, қўлёзмани қайта ишлайди, болаларга манзур этгандан кейин катталарга ўқишга беради. Унинг бу тажрибаси болаларга ёзадиган ёш ёзувчилар учун қўл келиши мумкин деб ўйлайман. Даҳо адиб Лев Толстойнинг деҳқон болалари билан қўшилиб ҳикоя ёзганлари бежиз эмас-да!

Биламизки, ёзувчининг шахсияти, хислатлари, ҳаёт тажрибалари қандайдир шаклда унинг ижодига, у яратган асарларга кўчиб ўтади. Бўни Худойберди ижоди мисолида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, болалиқдан қолган энг оғир таассурот – етимлик унинг кўпчилик асарларида ўз ифодасини топган. “Беш болали йигитча” романи ўша оғир таассуротлар туғёни ифодаси сифатида майдонга келган, “Қасоскорнинг олтин боши” романида, “Йиллар ва йўллар” деб аталган асарида етим болалар тақдири зўр изтироб билан қаламга олинган...

Ёзувчи табиатидаги она заминга яқинлик, деҳқон, боғбон меҳнатига чин меҳр барча асарларининг қонқонига сингиб кетган, адиб “Сариқ девни миниб” романида қаҳрамони Ҳошимжоннинг хаёл қанотида она заминдан узилиб қолгани, енгил йўллар билан меҳнатсиз, заҳматсиз омадга эришмоқчи бўлгани учун унинг устидан кулади, “Беш болали йигитча” қаҳрамони Орифжон меҳнатга ўчлиги, тиришқоқлиги, заҳматкашлиги туфайли уруш тўзони ҳалокат ёқасига элитиб қўйган – тўзғитиб юборган оилани қайта тиклаб, ота-она чироғини қайта ёқишга мўяссар бўлади, “Қасоскорнинг олтин боши” романида меҳнаткаш халқ эрки, бахт-саодати учун қўлга қурол олиб курашга отланган Номоз тинч-осойишта кунлар келишини, ўшанда ер ҳайдаб, дон экиб, ҳосил кўтаришни орзу қилади, шу орзу унга тенгсиз завқ ато этади; ниҳоят, ёзувчининг “Конизар юлдузлари” китоби она ерга меҳр қўйган деҳқон, унинг бунёдкор меҳнати шаънига битилган ўзига хос қасидадир!..

Киндик қони тўкилган она қишлоқ билан мустаҳкам алоқа, ҳамқишлоқларига бўлган меҳр ёзувчи учун катта наф келтирди. Худойбердининг талай асарлари персонажлари прототиплари – қишлоқдаги таниш-билишларидир, юрагига яқин кишилардир. Ўзи туғилиб ўсган Катта Тағоб ва унинг теварақ-атрофидаги қишлоқларга хос жуғрофий муҳит, сўлим табиат, у ерларнинг ўтмиши ва бугунги кунига оид ҳодиса, воқеалар, ҳамқишлоқларига хос урф-одатлар, хилма-хил удумлар, ота-боболаридан қолган ривоят ва афсоналар, қишлоқидан чиққан санъаткор, қизиқчи, аскиябозлар гурунги – барчаси Худойберди асарларига бетакрор колорит – руҳ бахш этади.

Худойберди ижодига хос характерли хусусиятлар, ижодининг бош йўналиши хусусида кўп гапирилди, ёзилди. Кўпчилик адабиётшунослар Худойбердини сатирик ёзув-

чи деб ҳисоблайдилар. Атоқли адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов Худойберди Тўхтабоев “ижодида танқидий йўналиш үстун туради”, деса, бошқа йирик адабиётшунос Салоҳиддин Мамажонов шундай ёзади: “У турмушдаги ва одамлардаги иллатнинг томирини қирқиш учун курашни ҳаёти – ижодининг бош йўли деб тушунади”.

Танқидий йўналиш, иллатларни фош этиш Худойберди ижодининг бош йўналиши деган гап бир оз мунозарали, аниқроғи, изоҳга муҳтож. Бу гап кўпроқ ёзувчи ижодининг илк даврига тегишли. Худойберди дастлаб ҳаётдаги иллатларни фош этувчи фельетонлар, ҳажвий ҳикоялар ёзди, аммо ўша пайтдаёқ унинг дилида ҳаётнинг нурли томонларига майл, уларни ардоқлашга иштиёқ кучли эди, шунинг учун бўлса керак, унинг ҳажвий ҳикоялари, ҳаттоки айрим фельетонлари қувноқ, ҳаётбахш юмор билан йўғрилган, “Жонгинам, шартингни айт!”, “Сариқ девни миниб”, ҳаттоки “Сариқ девнинг ўлими” асарларида заҳарханда қаҳқаҳа билан ардоқли табассум ҳамиша ёндош ҳолда келади ва асарларига ўзига хос жозоба бахш этади, табиатида айрим зиддиятлар, ожизликлар, танқидбоп қусурлар бўлишига, қарамай, Усмонжон, Яйраҳон ва Ҳошимжонларни биз салбий сатирик қаҳрамон дея олмаймиз, балки улар айни шу ожизликлари, кам-кўстлари билан ҳам бизга ёқиб қолади. Шўниси қизиқки, сатирик руҳ анча кучли бўлган “Сариқ девнинг ўлими” романида шумтабиат Ҳошимжон чин маънодаги фаол ижобий қаҳрамонга айланади, ёзувчи худди шу романида халқ милициясининг фидойи арбоби образини яратишга муваффақ бўлади. Адибнинг кейинги романи “Беш болали йигитча”да танқидий йўналиш айтарли йўқ, “Конизар юлдузлари” туркуми, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Йиллар ва йўллар” романлари эса бутунаси қаҳрамонлик

Йўналишидаги асарлардир. Тўғри, бу асарлар бағрида ҳам айрим ҳажвий лавҳалар, сатирик персонажлар мавжуд, бироқ уларда ижобий кучлар фаолияти етакчилик қилади. Шуниси характерлики, ёзувчи ижобий ҳодисалар, ижобий қаҳрамонларнинг талқинида ҳаётбахш, қувноқ юмордан унумли фойдаланади, ҳаётда тўғилган янгиликлар тасдиғида ҳам, қаҳрамонлар мислсиз жасорати ифодасида ҳам, персонажлар ҳаётидаги энг қалтис драматик дамларда ҳам – ҳамма ҳолларда қувноқ табассум ёндош келаверади. Бу – бебаҳо хислат. Ҳавас қилса арзигулик фазилат. “Худойберди Тўхтабоевнинг ижодидаги бир хусусиятга жуда ҳавас қиламан, – дейди ёзувчи Ўткир Ҳошимов. – Унинг китобларини ўқиганда киши баъзан йиғлаб туриб кулади, баъзан кулиб туриб йиғлайди. Ишонинг, бунга эришиш жуда қийин. Тўғри, ҳаётнинг ўзида кўзёши билан табассум кўпинча ёнма-ён юради. Бироқ мана шу ҳолатни китобхонга сингдириш учун катта маҳорат керак”. Ўткир Ҳошимовнинг фикрига қўшилган ҳолда унга яна бир гапни илова қилишни истардим: бунинг учун ёзувчининг ўзида туғма юмор туйғуси бўлиши керак, Худойбердининг зуваласи эса айни шундай табассум туйғуси билан йўғрилган – болаларча беғубор, ҳаётбахш юмор туйғуси билан! Эҳтимол, Худойберди табиатидаги “яхши маънодаги болалик” ўша қувноқ, ҳаётбахш юморнинг манбаидир. Ёзувчидаги шу беғубор ҳаётбахш юмор туйғуси, хусусан, унинг тарихий-биографик мавзудаги романларида меҳнаткаш халқ орасидан чиққан баҳодирлар образини яратишда, халқ ҳаётининг хилма-хил манзараларини кўрсатишда, энг муҳими, халқ руҳиятини очишда қўл келмоқда.

Худойберди чин маънода болалар ёзувчиси. Худойбердининг болалар ёзувчиси эканлиги фақат унинг болалар, ўсмирлар ҳаётидан асарлар ёзганлигидами? Дарҳақиқат,

Худойберди бир қатор ҳикояларида, “Сариқ девни миниб”, “Беш болали йигитча” асарларида кичкинтой ва ўсмирларнинг жозибадор, эсда қоладиган образларини яратган, уларнинг ўзига хос, рангин дунёсини чуқур очиб берган. Аммо Худойберди катталар ҳаёти ҳақида ҳам кўп ёзган, аниқроғи, катталар ҳаётига бағишланган асарлари кўпчиликини ташкил этади, фельетонлари, очерклари, “Жонгинам, шартингни айт” қиссаси, “Конизар юлдузлари” китоби, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Йиллар ва йўллар” романлари қаҳрамонлари, асосан, катталардир, бевосита болалар ҳаётидан олиб ёзилган асарларида ҳам бир талай катталар образига дуч келамиз. Бироқ, шунга қарамай, Худойбердини, бари бир, болалар ёзувчиси деб биламиз. Чунки у, боя айтилганидай, катталар ҳаётини болалар нигоҳи орқали идрок этиб қоғозга туширади, зотан болалар адабиётининг вазифаси нуқул кичкинтойлар ҳаётини қаламга олишдан иборат эмас, болаларни катталар ҳаёти, халқ тарихи, халқ орасидан чиққан улкан алломалар тақдири, катта ҳаёт муаммолари билан таништириш ҳам болалар адабиётининг бурчидир. Худойберди, хусусан, ўтган асрнинг 80- йилларида ёзган асарларида шундай йўлдан борди. Табиийки, бу йўлда у айрим қийинчиликларга, бадий жумбоқларга ҳам дуч келди. Катталар ҳаёти, жиддий муаммолар, чигал инсоний тақдирлар ҳақида болаларбоп қилиб ёзиш, асар давомида бола ва ўсмир китобхон психологияси мезонига бирдек риоя этиш ниҳоятда мушкул вазифа. Бу борада яхши тажрибалар, доно маслаҳатлар кўп, аммо тайёр андаза йўқ, бўлиши мумкин эмас, чинакам ёзувчи ҳар гал бу муаммони ўзича ҳал этади, янгидан кашф қилади.

Худойберди дўстим кексалик йилларида ҳам бир дақиқа бўлсин ҳаёт ва ижод устида ўйлашдан, ёзишдан тўхта-

гани йўқ; “Ширин қовунлар мамлакати”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннати одамлар”, “Қуёнлар салтанати”, “Қиз талашган ўсмирлар” каби романлар устида ишлади. Жамоат ишларида фаол қатнашди. “Истеъдод”, “Олтин мерос” хайрия жамғармаларига раҳбарлик қилди, жамғармалар етакчиси сифатида республика ўқувчилариаро санъат, адабиёт бўйича мусобақаларни йўлга қўйди; хусусан, “Олтин мерос” уюшмасидаги нафосат гурунглари, мамлакатимизнинг таниқли олимлари, санъат ва адабиёт намояндлари иштирокида ўтказилган баҳс-мунозаралар оғизга тушди; маълум муддат дўстимиз Ўзбекистон Миллий университети қошидаги Олий адабиёт курсида фахрий профессор лавозимида фаолият олиб борди, курс тингловчилари ҳузурида бадиий маҳорат, саргузашт, детектив, фантастик адабиёт муаммолари бўйича маърузалар ўқиди; дўстим уюштирган ижод лабораториясига доир мароқли машғулотлар тингловчиларда бениҳоя катта қизиқиш уйғотди. У шу ёшида ҳам бир дақиқа бўлсин ўз дунёси – болаларсиз, мактаб ўқувчиларисиз туролмайди, ҳафтасига камида икки бор ё Тошкент, ёки Тошкент атрофидаги туманлар мактабларида ўқувчи болакайлар билан адабий учрашувлар ўтказмаса кўнгли тўлмайди; иложи бўлмаганида, маҳалла болажонларини уйда ёки боғида тўплаб, улар билан дилкаш суҳбатлар қуради. Республика телевидениеси орқали мунтазам олиб борадиган жўшқин адабий гурунгларини, ёш истеъдодлар билан олиб борган дилкаш мулоқотларини тинглаб, томоша қилиб кўплар қатори унга ҳавасим келади.

Ҳаёт нуқул тўю тантаналар, қувончли дақиқалардан иборат эмас. Дўстим гоҳо оғир жудолик мусибатларини, хасталик изтиробларини чекди. Танидаги беқиёс ирода, ҳаётсеварлик, матонат туфайли ўшандай алам,

оғриқ, изтироблар оловидан омон чиқа олди. Асарлари қаҳрамонларига – Ҳошимжон, Акрамжон, Салимжон, Орифжон, хусусан, Намоз ботирлар сиймосига ўз бисотидан кўчиб ўтган қатъият, матонат, эл-юртга чексиз меҳр-муҳаббат, одам зотига чексиз мурувват тўйғулари кексаликда ўзига қайтиб, унинг кучига куч, ғайратига ғайрат, шижоат бахш этаётир.

1982, 2012 йиллар

САРГУЗАШТ САРДОРИ

Жаҳон сўз санъати дунёсида “саргузашт адабиёти” деб аталган ажабтовур яратиқ – хилқат бор. Бу сирли-сеҳрли санъат дурдоналаридан баҳра олмаган, ҳайратга тушмаган бирорта инсон зоти топилармикин бу ёруғ оламда? Саргузашт адабиётига таъриф берганда, бу соҳа мутахассислари ҳаётда юз берган ёки тўқиб чиқарилган ғаройиб воқеа-саргузаштларни қизиқарли ҳикоя қилувчи асарларни назарда тутадилар; уларга хос хусусиятлар: сюжет воқеаларининг фавқулодда сирли-сеҳрли тўс олиши, ўткир интригаларга бойлиги, воқеалар ривожига кутилмаган кескин ўзгаришлар, персонажлар қисматида терс бурилишлар юз бериши, асар қаҳрамонларининг турли синовларга дуч келиши-ю, ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтиб турли-туман бало-қазолардан омон чиқиши каби жиҳатлар тилга олинди. Сўз санъатининг барча тур, шакл – жанрларида бўлганидек, саргузашт адабиёт намуналари орасида ҳам юки йўқ, енгил-елпи, шунчаки олди-қочди воқеалар баёнидан иборат “асарлар” билан баробар “саргузашт”ни чинакам санъат мақомига кўтарган нодир адабий дурдоналари ва ҳар бир

миллий адабиётда унинг етук сардор – дарғалари ҳам бор. Сервантеснинг “Дон Кихот”, Ф. Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэль”, Ж. Свифтнинг “Гулливернинг саёҳатлари”, А. Дюма, Ф. Купер, М.Рид, Р. Стивенсон, Р. Хаггард каби адибларнинг катта-ю кичик баравар севиб ўқийдиган дунёга машҳур асарлари шулар жумласидан.

Мумтоз адабиётимизда ҳазрат Навоийнинг “Лисон-ут тайр”, “Сабъаи сайёр” дostonларини айна шу адабиётга мансуб деб аташ мумкин. Янги ўзбек адабиётида бу турнинг илк замонавий намуналарини Абдулла Қодирий яратди, “Жинлар базми”, “Калвак махзум”, “Тошпўлат тажанг” бу йўналишдаги дастлабки тажрибалар эди; ўтган асрнинг 30-йиллари миёнасида дунё юзини кўрган ғафур ғуломнинг “Шум бола”си миллий саргузашт адабиётимизнинг чўққиси бўлди.

Афсус, шундан кейинги чорак аср давомида мамлакатда юз берган машъум адабий сиёсат талотумлари замонида бу тур асарларнинг эшиги таққа-тақ ёпилди, саргузашт, унинг туғма йўлдоши детектив “совет адабиёти учун ёт” деб эълон этилди; ҳатто мамлакатда муайян “илиқлик” бошланган кезлари, 1967 йилда ўзбек тилида чоп этилган “Адабиётшунослик терминлар луғати”да детектив “буржуа саргузашт адабиётининг бир тури” дейилади. “Бу адабиёт, – деб ёзади муаллифлар, – айғоқчиларнинг мураккаб саргузаштларини ҳикоя қилувчи романлар, повестлар ва ҳақозалардан иборатдир... Бизнинг давримизда буржуа детектив адабиётининг мазмуни қотиллар, талон-тарож қилувчилар ва қароқчиларни кўрсатишдан иборат”.

Ана шундай бир шароитда ўзбек адабиёти учун саргузашт-детектив жабҳасини бўҳтонун маломатлардан халос этиб унинг миллат, жамият, мамлакат корига ярайдиган, миллий адабиёт равнақига муносиб ҳисса бўлиб қўшила оладиган,

хаттоки жаҳондаги шу тур адабиётнинг нодир намуналари билан бўйлаша оладиган етук асарлар яратишга қодир бир жасур ва ноёб истеъдод соҳибига эҳтиёж бор эди. Не бахтки, мана шу тарихий зарурат – миссия менинг ҳамюрт болалик дўстим Худойберди Тўхтабоевнинг чекига тушди ва у бунга аъло даражада адо этиш шарафига муяссар бўлди. Худойберди айни шу адабиёт учун айни пайтида дунёга келди; унинг зуваласи гўё шундай адабиёт учун яралган эди. Унинг бу ёруғ дунёга келиб кўрган-кечирганлари – иккинчи жаҳон уруши ва урушдан кейинги давр машаққатлари; етимлик, етимхонада, колхоз далаларида, сўнг Қўқондаги педбилим юртида, Тошкент шаҳридаги университетда кечган ҳам ғарибона, ҳам ғаройиботларга бой кечмишлари, университет таълимидан сўнг Фарғонанинг Яйпан ва Бағдод туманлари мактабларида адабиёт муаллими бўлиб ишлаган кезларида орттирган тажрибалари, айни ўша кезлардаги бадий ижодга бўлган майл, бу борадаги изланишлар, илк муваффақиятлар, ниҳоят, Республикамизнинг ўз даврида энг нуфузли таҳририятлари саналмиш “Тошкент ҳақиқати”, сўнг “Совет Ўзбекистони”даги қизғин журналистик фаолият, етук фельетончи сифатида турмушнинг турли-туман сўқмоқларида кечган сон-саноксиз саргузаштлар – буларнинг барчаси бўлғуси детектив-саргузаштнавис адиб учун бир умрга етгулик беқиёс ҳаётий захира вазифасини ўтади.

Худойберди бадий ижодни ҳам катталар, ҳам болалар учун ҳикоялар ёзишдан бошлади, катталар учун ёзганларидан бири “Фельетондан сўнг” ҳикояси конкурс мукофоти билан тақдирланди, болаларга ёзганлари “Шошқалоқ” тўплами ҳам ижобий баҳо олди, лекин у катталар ҳаётидан олинган “Жонгинам, шартингни айт” ва болаларга аталган “Сеҳрли қалпоқча” отли илк саргузашт қиссалари билан

ярқ этиб элга танилди. Айни шу икки асарида унинг асл бисоти, чин истеъдод майллари яққол намоён бўлди. Омад-ни қарангки, ҳар икки асарни китобхонлар ҳам, адабий танқид ҳам бирдек хуш қабул қилди. Бундан руҳланган ёш адиб “Сеҳрли қалпоқча” қиссасини кенгайтириб, 1969 йили “Сариқ девни миниб” номи остида романга айлантирди. 1973 йили бу асарнинг мантиқий давоми тарзида “Сариқ девнинг ўлими” дунё юзини кўрди. Сўнг бирин-кетин “Беш болали йигитча” (1976), “Қасоскорнинг олтин боши” (1980), “Йиллар ва йўллар” (1983), “Ширин қовунлар мамлакати” (1986), “Жаннати одамлар” (1996) майдонга келди. Бу романларнинг аксарияти ўзимизда ҳам, хорижда ҳам доврўф қозонди, хилма-хил мукофоту совринларга сазовор бўлди. Шу тариқа миллий саргузашт адабиётимиз сардорига айланган дўстимизнинг, айниқса, “Сариқ девни миниб” билан “Сариқ девнинг ўлими” романлари жаҳон кезишда рекорд қозонди, жаҳоннинг 30га яқин мамлакатларида чоп этилди, жаҳондаги шу тур етук асарлар қаторидан муқим ўрин олди.

Бу асарлар халқимиз маънавий ҳаётида чуқур из қолдирди. Кейинги ярим аср давомида мактабда таълим олган миллат фарзандларининг деярли барчаси учун Худойберди романлари қаҳрамонлари, хусусан, Ҳошимжон билан Акрамжон ўз жигарларидек таниш, қадрдон бўлиб кетган. “Қасоскорнинг олтин боши” қаҳрамони Намоз ботир эса аллақачон ёш авлод учун ибрат намунасига айланган.

Худойберди дўстим 80 ёш бўсағасида ҳам ўзига шуҳрат келтирган саргузашт соҳасига содиқ қолиб “Қуёнлар салтанати” ва “Қиз талашган ўсмирлар” отли саргузашт романларини ўқувчиларга тақдим этди.

Хўш, Худойберди саргузашт романларига шуҳрат келтирган омиллар нималардан иборат? Менимча, биринчидан, бу

романлардаги саргузаштлар ифодаси жанр тақозосига кўра тасаввур, тахаюл маҳсули бўлмиш кутилмаган фавқулодда ҳодисалар силсиласидан иборат бўлса-да, улар миллий заминга, муаллифнинг ҳаётий тажрибалари асосига қурилгани билан қимматлидир. Худойберди ҳатто ўзи бевосита шохид бўлмаган воқеа-ҳодисалар, чунончи, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Йиллар ва йўллар” романларида ҳам қаҳрамонлар саргузаштлари тасвири, талқинида ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб қалам сургани яққол сезилиб туради. Иккинчидан, Худойберди романларининг қаҳрамонлари болалар бўладими, катталар бўладими, ким бўлишидан қатъи назар, улар тасвири, талқини ҳамиша болаларга хос нигоҳ, самимият билан йўғрилган. Ёзувчи Шукӯр Холмирзаев топиб айтган: “Худойберди аканинг табиатида ўзи қандайдир мўъжаз, яхши маънода болалик бор”. Айни мана шу хислат – болаларча беғубор соддалик асарларига кўчиб ўтиб уларга ажиб руҳ, самимият бахш этади. Учинчидан, адиб асарлари поэтикаси, ифода тарзи, усуллари жиҳатидан ранг-баранг; улар орасида соф ҳаётий, реалистик йўналишдаги романларни ҳам, миллий халқ оғзаки ижоди аънаналари билан йўғрилган ҳаёлий фантастика, замонавий жаҳон тажрибаларига хос шиддаткор детектив намуналарини ҳам, тарихий-биографик саргузашт турларини ҳам учратиш мумкин. Муаллифнинг шундай романлари ҳам борки, уларда бир эмас, бир неча ифода тарзи синтезига дуч келамиз. Тўртинчидан, асарлари қандай шакл, кўриниш, руҳда бўлишидан қатъи назар, ҳатто кескин драматик, фожиавий вазиятлар ифодасида ҳам хазил-мутойиба, юмор ёндош ҳолда келади. Ниҳоят, бешинчидан, 60-70-йиллар адабиётида етакчи тамойилга айланган асарда “гап айтиш”, ҳаётнинг жиддий муаммоларига муносабат билдириш, муаллифга тинчлик бермаган, қалбини ўртаган, қўлига қалам олишга ундаган

хаёт ва шахс жумбоқлари ўстидаги дил сўзларини, кўнгил дардини, армон-ўкинчларини тўкиб солиш ҳодисаси Худойберди Тўхтабоевнинг болалар учун мўлжалланган саргузашт асарларига ҳам хос етакчи хусусиятлардандир. Айни шу сезилар-сезилмас тарзда асарлар бағрига моҳирона тарзда сингдириб юборилган ноёб хислат уларнинг жаҳон бўйлаб парвозига қанот бахш этган омиллардан биридир.

Энди, биз санаб ўтган ана шу хислатларнинг далил-исботи тарзида адибнинг айрим асарларини бир қўр кўздан кечирайлик.

Худойберди “Сехрли қалпоқча” қиссасини “Сариқ девни миниб” романига айлантириш оралиғида “Жонгинам, шартингни айт” отли ҳажвий-юмористик қисса яратди, асар 1968 йили “Тошкент оқшоми” саҳифаларида эълон этилди, газетанинг ўша сонлари қўлма-қўл ўқилганига шахсан ўзим гўвоҳман, қисса нашри поёнига етиши биланоқ “Ўзбекистон маданияти”да (1968 йил 12 ноябрь) у ҳақида каттагина тақриз-мақолам чиққан, унда қисса ва унинг муаллифи шаънига кўп илиқ гаплар айтилган эди. Қиссани орадан 44 йил ўтиб қайта мутолаа қилар эканман, бугун ҳам у қимматини асло йўқотмаганига амин бўлдим, гўё бу асар айни бугун “Мустаҳкам оила йили”да ёзилгандек таассурот қолдирди менда. Қарангки, ана шундай қисса, назаримда, “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” сингари донгдор романлар довуғи соясида қолиб кетгандай туюлади кишига. Тадқиқотчиларгина эмас, муаллифнинг ўзи ҳам шу йиллар давомида ҳатто уни тилга олишни эп кўрмади, гоҳо асарлар рўйхатидан тушириб қолдирилди. Ҳолбўки, бу қисса ёзувчининг довуғ қозонган романларининг майдонга келишида дебоचा, тажриба манбаи вазифасини ҳам ўтаган. Хайриятки, орадан шунча йиллар ўтиб яқинда у қайта нашр этилди.

Муаллиф бу қиссасида ҳам ўз даврида менсимамай қаралган, саргзушт детектив каби “совет адабиёти майдони”дан бадарға қилинган оилавий-маиший ҳаёт мавзусига мурожат этади, бу борада муҳим бир ҳаётий жумбоқ – муаммони кўтаради. “Эр-хотиннинг ўруши – дока рўмолнинг қуриши” деган гап бор. Аммо кўпинча рўмол жонивор қуриш ўрнига моғорлаб кетаверади. “Жонгинам, шартинги айт” қиссасида ана шу рўмолни моғорлатаётган одамларни билиб оласиз” дейилади асар муқаддимасида. Ҳа, қисса айна шу жумбоқ – оилавий можаролар, оилабузарлар ҳақида.

Қисса қаҳрамонлари Яйраҳон билан Усмонжон севиб оила қуришган. Оилада икки фарзанд бор. Эр-хотин ниҳоятда тотув, иноқ, улар роҳат-фароғат деб аталадиган руҳий кайфиятнинг аршу аълосида. Нима бўлади-ю ана шу тотув оиланинг фароғатига дарз кетади. Яйраҳон эрининг чўнтагидан ошиқона хат топиб олади, аслида бу хатнинг Усмонжонга алоқаси йўқ. Усмонжон бунни хотинига тушунтиришга ўлгурмай қолади, Яйраҳон бирданига можарони бошлаб юборади...

Авваллари Яйраҳон Усмонжонни доимо назорат остига олиб юрарди, негаки у эрини жонидан ортиқ кўради, Усмонжоннинг жуфти ҳалоли бўлгани учун ўзини дунёдаги жувонлар орасида энг бахтлиси ҳисобларди, бу бахтдан айрилиб қолиш хавфидан шунчалик қўрқардики, жамики имкониятларни ишга солиб шу бахтини асраш-авайлаш пайида юрарди. Шу тариқа тасодиф туфайли кутилган хавотир аланга олади. Аёл бисотидаги улкан меҳр билан ўринсиз гўмон, рашк тўқнаш келиб, бир томондан, янги кутилмаган саргузашт ривожига туртки беради, иккинчи томондан, сўнмас кўлги, қаҳқаҳага йўл очади.

Бошида Усмонжон қалбида ҳам улкан меҳр, бахтиёрлик нашидаси ўстувор эди. Энди у ўзининг эркаклик шаъ-

ни, ғурури, ор-номуси ҳимояси йўлида ўжар бир қиёфага кира бошлайди. Айни шу дамларда орага оилабузарлар тушади-ю, эр-хотин орасидаги арзимас англашилмовчилик каттакон ғавғога айланиб кетади, тинч-тотув оила оилабузарлар айби билан ҳалокат ёқасига бориб етади.

Саргузашт-юмористик асарга хос кутилмаган ҳам драматик, ҳам кулгили воқеа-ҳодисалар силсиласи ўқувчини ўз ортидан эргаштириб боради, муаллиф ўқувчини ҳам кулдиради, ҳам ўйга толдиради, фақат эр-хотин эмас, бир гурӯҳ оилабузарларнинг жонли қиёфасини, улар руҳиятида кечган жараёнларни кўз олдингизда шундоққина гавдалантиради. Ниҳоят, асар саргузаштга хос ижобий хотима билан якунланади: оқилларнинг саъйи ҳаракати оқибати ўлароқ эр-хотин ярашади: Яйраҳон яна Усмонжон ҳузурда, сиртдан қараганда гўё оила бут, ҳамма нарса ўз жойида. Бироқ оиладаги аввалги руҳий-маънавий муҳит, энг азиз бисот – иноқлик, самимият, меҳр-оқибат, ўзаро ишонч туйғуси йўқ; беҳуда ғавғолар, оилабузарлар қилмиши тўфайли шу азиз, муқаддас туйғуга дарз кетган. Энди уни асл ҳолига келтириш мумкинми?! Китобхон ана шундай савол оғушида асарнинг сўнгги саҳифасидан бош кўтаради. Ўқувчини ҳам қизиқтириб, ҳам кулдириб чуқур ўйга толдирган, мушоҳадаларга ундаган сир-сеҳр, ёзувчини эса қўлига қалам олишга ундаган, қалбини ўртаган дард-армон боиси шунда!

Бу қисса мамлакатда оилавий-маиший мавзудаги асарларга салбий муносабат авжига чиққан, чунончи, ўзбек академик драма театрида намойиш этилган Б. Раҳмоновнинг “Юрак сирлари” драмаси атрофида машмашалар кечган кезлари дунёга келгани назарда тутилса, бу ҳол Худойбердиннинг ижодий жасоратидан далолатдир.

Балки, “Жонгинам, шартингни айт” катталар ҳаётидан катталар учун ёзилган асар, боз устига, унда саргузаштдан кўра жиддий адабиётга хос таҳлилий услуб устувор, бинобарин, катталарга аталган асар айна шундай бўлиши шарт, дерсиз. Йўқ, азизлар, бундай хислат болалар учун аталган асарларга ҳам дахлдордир. Саргузашт усул, услуб устувор бўлган “Сариқ девни миниб”, хусусан, “Сариқ девнинг ўлими” бу даъвонинг ёрқин исботи бўла олади.

Ўзимизда, қолаверса, хорижда аллақачон миллионлаб китобхонларга таниш бўлиб қолган Ҳошимжон илк бора ўзини шундай таништиради:

“Танишиб қўяйлик: отим – Ҳошим. Эркалатиб чақирмоқчи бўлсангиз Ҳошимжон, деб атайсиз. Фамилиям – Рўзиев. Рўзивой тракторчининг ўғлиман. Рухсат берсангиз, оиламиз ҳақида ҳам икки-уч оғиз сўзлаб ўтсам: Дадам икки-уч йилдан буён чўлда бульдозер ҳайдаб ер текислайди... Ойим бўлса ўйимиздан уч юз метр наридаги фермада сигир соғади. Бир ўзига йигирма тўрт говмиш қарайди. Ўтган йили сўтти кўп соққани учун медал ҳам олган. Ўша медални ойимдан яшириб мен ҳам икки марта тақдим. Бир марта тақиб бозорга бориб сабзи-пиёз олиб келдим, иккинчи марта тақиб мактабга борувдим, директоримиз чақириб олиб роса уришди...”

“Сариқ девни миниб” романи воқеалари бош қаҳрамон – ровийнинг шундай оҳанг, шу тарздаги ҳикояси билан бошланади ва давом этади. Кўриниб турибдики, асар қаҳрамони Ҳошимжон – табиатан қулдирувчан, қизиқчилик. У топиб гапирди, жўн гапларга ҳам тўн кийдириб юборади. Унинг нўтқи ҳазил-мўтойба, киноя-кесатикларга ниҳоятда бой. У ўзгаларни қулдиради, ўзи эса сира қулмайди. Асарни худди шу хил бола тилидан ҳикоя қилиш юморист ёзувчи учун жўда-жўда қўл келган.

Ҳошимжон кўринишдан ниҳоятда содда, гўл, ширин-сухан, майин-мулойим бола, ойиси чақирганда “Лаббай, ойижон”, иш буюрганда “Хўп бўлади, ойижон” деб туради. Аслида у хийла муғомбир, қув, шўх бола. У укаларига кун бермайди, ўзига топширилган ишларни укаларига буюради, борди-ю, улар бажармаса ҳоли чатоқ – оч биқинига мушт келиб тушади. Мактабда ҳам шундай. Топшириқларни бажаришга уринади. Унинг дўсти ҳар қандай масалани кўз очиб юмгунча ишлаб ташлайди. Ҳошим ҳам бўш келмайди, кўз очиб юмгунча ундан кўчириб олади. Фақат бу билан кифояланмайди, ҳатто мактаб директори номига қийин дарсларни жадвалдан чиқариб ташлаш ҳақида ариза ёзади. Хуллас, унинг меҳнатга сира тоби йўқ, ҳар соҳада ҳар доим осон йўл қидиради. Бироқ бу йўл уни яхшиликка элтмайди, ўқитувчиларнинг дашномига, ойисининг таъқибига учрайди.

Ҳошимжон отдан тушса ҳам, эгардан тушган эмас. Соддадил бола ўз “эътиқоди” дан қайтган эмас. У ҳамон ўқимасдан, меҳнат қилмасдан шўхрат ва мартабага эришиш йўлини қидиради. Шў орада бирдан унинг иши юришиб кетади. Хоҳлаган нарсасини муҳайё этадиган афсонавий сеҳрли қалпоқчани топиб олади ва у билан сайрга чиқади.

Шу ўринга келиб, саргузаш асар ярим фантастик тус олади, бири-биридан қизиқ, бири-биридан кўлгили ғаройиб саргузаштлар бошланиб кетади. Ҳошимжоннинг кўнгли ниҳоятда чоғ. Мана энди у ўз ўқитувчилари қўлида ўқимасдан туриб ҳам ҳар қандай касб эгаси бўла олиши мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи, кўкси тўла орден, катта шон-шўхратлар билан қишлоғига қайтмоқчи. Афсус, минг афсус, ҳатто афсонавий сеҳрли қалпоқча ҳам бу болада Ҳошимжонга кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар кўтилмаган кўнгилсиз

оқибатларга олиб келаверади, қаҳрамоннинг бахти энди кулай деб турганда ишнинг пачаваси чиқиб қолаверади. У агроном ҳам бўлади, шоир ҳам, артист ҳам, инженер ҳам бўлади, бироқ ҳар сафар билимининг, тажрибанинг йўқлиги ишнинг белига тепаверади. Зотан, асардаги кулгининг ҳақиқий манбаи худди ана шунда.

Муаллиф ёш қаҳрамон характери ва саргузашти тасвирида бир ёқламаликдан қочади, қаҳрамонни олабўжигга айлантириб юбормайди, қаҳрамон ҳали бола эканини доимо назарда тутади; Ҳошимжон табиатида ўзига ярашадиган қандайдир эркатойлик, одамни ўзига тортадиган самимият, жозоба бор; аслида унда ҳеч қанақа ёвуз ният йўқ, у муайян даражада романтик, орзу-ҳаваслар эгаси. Бироқ у орзу-ҳавасларга элтадиган катта йўлдан бир муддат четга чиқиб сарсон-саргардон бўлади, кулгили вазиятларга түшиб қолади. Қаҳрамон қанчалик хатоларга йўл қўймасин, у аслида самимият эгаси бўлгани учун асардаги кулги самимий, қувноқлигича қолаверади. Асар қаҳрамони нуқул бемаънигарчиликлар билан шуғулланавермасдан, хайрли ишлар ҳам қилади: у сеҳрли қалпоқча ёрдами билан фолбиннинг кирдикорларини фош этади, олғир, порахўр меҳмонхона ходимларини саросимага солиб қўяди; хусусан, қиссанинг иккинчи қисмида қаҳрамон катта иш кўрсатади, сохта, фирибгар дин ҳомийларининг асл башарасини очиб ташлайди. Учинчи қисмда Ҳошимжоннинг мактабдаги саргузаштлари ҳикоя қилинади. Кўп ҳангома-ларни бошидан кечирган қаҳрамонимиз асар охирида бошқача қиёфага киради, орзу-ҳавасларга элтадиган чинакам йўл одоб ва қунт билан ўқишда, меҳнатда эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Қисқаси, охир-оқибат қаҳрамон бисотидаги самимият, эзгу хислатлар ғолиб келади.

Дадил айтиш мумкинки, бу роман ёзувчининг ижодий тақдирида бурилиш ясади, шу пайтга қадар катталар ва болалар дунёси оралиғида иккиланиб турган ёзувчимиз “Сариқ девни миниб” шўхратидан сўнг бутунлай болалар адабиёти майдонига ўтиб олди.

“Сариқ девни миниб” эълон этилиб, қўлма-қўл ўқиладиган кезлари муаллиф номига мактублар ёғилиб кетди. Аксар ўқувчилар “Сариқ дев”нинг давоми борми, “Сеҳрли қалпоқча” омонми?” деб сўрашади, Ҳошимжоннинг галдаги саргузаштлари билан танишиш истагида эканликларини айтишади. Бир чеккаси, китобхон истагини, қолаверса, ёзувчи кўпдан бери кўнглида йиғилиб ётган дарду дунёсини тўкиб солиш ниятида, унинг мантиқий давоми – “Сариқ девнинг ўлими” устида ишга киришди. Роман муаллиф ниятига кўра шаклан аввалги асарнинг давомидек туюлса-да, мазмун-мундарижаси жиҳатидан тубдан ўзгача бўлиши даркор эди. Бу асари орқали у болаларга шунчаки қизиқарли эртас айтиб бериш эмас, балки қамровни кенгроқ олиб, жамиятда урчиб ётган жиноятчилик, қабихлик иллатларига қарши ўт очишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Камина билан сўхбатда адиб журналистлик фаолияти даврида “фельетончи сифатида баъзан жиноятлар изидан ҳам борардим-у, уни фош қилолмай, ҳафталаб бош қотирардим, хит бўлиб кетардим. “Қани энди, сеҳрли қалпоқчанг бўлса-ю, кийиб, ҳеч ким кўрмайдиган бўлиб олгач, жиноятчилар орасига кириб, кирдикорларини кетма-кет фош қилиб ташлайверсанг...” дея орзу-хаёлларга берилган пайтларим ҳам бўларди”, дейди. “Сеҳрли қалпоқча” қиссасида, сўнг “Сариқ девни миниб” романида синовдан ўтган ўша қалпоқча “Сариқ девнинг ўлими”да қабоҳатларга қарши олиб борилган шафқатсиз курашда, уларни фош этишда муҳим восита вазифасини

ўтади. Модомики асар марказида жиноятга қарши курашга отланган изқуварлар турган экан, ўз-ўзидан асар детектив тусини олади. Муаллиф янги асар устида иш олиб бориш жараёнида жаҳон детектив адабиёти намуналари, унинг назарияси билан яқиндан танишади, бу тур адабиёт хусусида ўзининг муайян қарашлари – концепцияси шаклланади. Унингча, детективнинг муҳим шартлари шулардан иборат: 1. Асарда албатта ижтимоий мотив биринчи ўринда туриши керак. 2. Асарнинг бошланишидаёқ жиноят ёки қотиллик юз бериши лозим. 3. Изқувар ўз атрофидагиларга қараганда ақллироқ, идроклироқ, топқирроқ бўлиши шарт. 4. Китобхон билан изқуварнинг жиноят ҳақидаги хабардорлиги бир хилда бўлиши керак. 5. Мухаббат, оила мотиви биринчи планга чиқмаслиги керак. 6. Изқуварнинг ўзи жиноятчи бўлмаслиги керак. 7. Изқувар жиноятчи ёки қотилни тасодифан эмас, балки майда икир-чикирларни таҳлил қилиб, индуктив мулоҳазалар билан топиши керак. 8. Изқувар кроссворд жумбоғини ечгандек ҳаракат қилиши шарт. 9. Кроссворд жумбоғини ечиш реалистик асосга қурилиши керак. 10. Детектив асарда жиноят битта бўлиши талаб қилинади. 11. Жиноятчининг жиноятни беркитишдаги ўсталиги изқуварнинг ўсталигидан кам бўлмаслиги керак – изқувар ақлли душман билан юзма-юз бўлиши керак ва ҳ.к...

Адиб янги романини ана шу шартлар асосида қуришга ҳаракат қилади. Ўқувчи бу асарда аввалги китобдан таниш қаҳрамон – Ҳошимжон билан қайта учрашади, унинг ўзга бир жиддий вазиятдаги янги саргузаштлари билан танишади, ўта қалтис вазиятларда сеҳрли қалпоқча мададга келади, ажойиб-ғаройиб кароматлар кўрсатади.

Дарвоқе, аввалдан таниш бу қаҳрамон аввалги ўйин-қароқ Ҳошимжон эмас, саккиз йилликни битириб, улғайиб,

оқ-қорани таниб қолган. Энди у ўз ҳаёти, тақдири устида жиддийроқ ўйлайди, ўзига касб танлайди, дастлаб сартарош бўлади, аввалги китобда қаллобликларга қарши кўраш жабҳасида шаклланган иштиёқ, иш тажрибалари энди уни каттароқ майдон сари етаклайди, милиция мактабида ўқиб, милиционерликка ишга ўтади; янги китобдаги таажжуб ҳангомалар айна шу нуқтадан бошланади, ўзгача шиддатли детектив саргузаштлар қаҳрамоннинг айна шу янги касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади.

Худойберди кўпдан бери милиция ходимларининг машаққатли ҳаётидан ҳикоя қилувчи, қаллоб, юлғич, порахўрлар қилмишини фош этувчи йирик асар яратишни орзу қилиб келарди. Асарнинг халқ милицияси сафида қирқ йилдан ортиқ хизмат қилган, пок, саховатли қалб эгаси марҳум полковник Раҳимжон ака Отажонов хотирасига бағишлангани бежиз эмас. Китоб муаллифи жиноятчи – қаллоб, юлғич, порахўрлар афти-ангорини, кирдикорларини яхши билади, газеталар таҳририятида фельетончи бўлиб ишлаган кезлари кўп марта бундай жиноятчилар изига тушган, улар билан юзма-юз тўқнашган, уларнинг сиру асрорини фош этувчи ўткир фельетонлар ёзган. Ўша йиллари тўпланган тажриба, бой ҳаётини материал, ундан кейинги кузатишлар ушбу асарга асос бўлган.

Аввалги асаридаги каби “Сариқ девнинг ўлими”да ҳам воқеалар “ярим ёлғон, ярим чин” тарзида, яна ҳам ҳаётини реалистик, ҳам хаёлий-фантастик тарзда давом этади, муаллиф фантастика тақозо этадиган шартли-хаёлий усуллардан кенг фойдаланади, рамзий детал, образларга, кўтилмаган фавқулодда вазиятларга дадил мурожаат этади; асар сюжетида сирли-детектив тўс беради, конфликтни айна шу тур асарга хос яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан қабоҳат орасидаги зиддиятларга қўради.

Романда яхшилик, эзгулик рамзи сифатида изқувар Салимжон ва унинг мададкори Ҳошимжон, ёвузлик, разолат, қабоҳат рамзи тарзида эса Одил баттол тимсоли гавдаланди, улар орасида гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона бетиним, шиддатли жанг кетади. Салимжон билан Одил баттол умр бўйи олишиб келган. Одил ниҳоятда маккор. У Салимжон бошига жуда кўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, норасидаларни оловда ёндирган, унинг якка-ю ёлғиз фарзандини йўлдан оздириб, қўлига тўппонча тутқазиб жиноятга етаклаган; у ҳамон тинчимайди, эл-юрт олдида Салимжонни шарманда қилмоқ, кўксига пичоқ урмоқ пайида юради. Ўз навбатида Салимжон ҳам бўш келмайди, бошга тушган мусибатлар туфайли ҳар қанча куйиб-ёнмасин, қалби ўртанмасин курашдан асло толмайди, қадди-басти букилмайди, иродаси сўнмайди. Ниҳоят, орада кечган аёвсиз кураш – жанг эзгулик тантанаси билан якунланади. Муаллиф ўқувчини хаёл қанотида нурли келажакка – жиноятлар, жиноятчилар барҳам топган, Одил баттоллар музей экспонатига айланган замонларга етаклайди; агар халқ ўз эркини қўлга олиб, қаллобларга курашда бир ёқадан бош чиқариб оёққа турса, бу эзгу орзулар албатта рўёбга чиқажагига Сизу бизни ишонтиради...

Аввалги романда бўлганидек мана шу детектив-саргузашт тарзидаги воқеалар Ҳошимжон тилидан ҳикоя қилинади. Гарчи бу романда қаҳрамонимиз улғайиб қолган, масъулиятли лавозимни эгаллаб турган, муҳим ижтимоий вазифани адо этаётган бўлса-да, болаликда теккан одатлари – ўша шўх-шаддодлик, андак қувлик, қувноқлик табиатида сақланиб қолган; ҳатто баъзи ҳолларда у ҳозирги ҳолатини унутиб бутунлай болакайга айланиб қолади, болаларча гўлликка боради. Бу ҳол қаҳрамонимизга, қолаверса, асарга ўзгача сами-

мият, қувноқ руҳ, юмористик оҳанг бахш этади. Ўн саккизга кирмаган ким бор, севги ҳиссин туймаган ким бор, деганларидек, Ҳошимжон ҳам бу ёшда севги кўчасини четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Ёзувчи йигитчанинг севги саргузаштларини ҳам, албатта, саргузашт-детектив асар тақозоси доирасида қаламга олади; романнинг умумий руҳига мос тарзда севги саргузаштларини ҳам қувноқ кўлги билан йўғрилган ҳолда беради.

Қабоҳату жиноятларга қарши мурасасиз кураш-жанг мотиви кейинроқ, 1986 йили чоп этилган “Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги” романида ўзгача тарзда давом эттирилди. Бу асарда аёвсиз кураш энди бошдан-оёқ таҳаюл-хаёлотда фантастик тарзда кечади. Бу романи “Сариқ девни миниб” ва “Сариқ девнинг ўлими” билан боғлайдиган жиҳати шундаки, ҳар икки романда иштирок этган Ҳошимжоннинг дўсти – бир оз хаёлпараст, бир оз ўйинқароқ Акрамжон бу асарда бош қаҳрамонга айланади, унинг ширин қовунлар мамлакатидagi хаёлий саргузаштлари – мамлакатни ҳар хил иллатлардан тозалаш ниятида сеҳргар иблис билан олиб борган аёвсиз жанглари роман асосини ташкил этади. Бу курашда унга устози профессор Дар Даража яқиндан ёрдам беради ва яна ўша сизу бизга таниш сеҳрли қалпоқча бу борада қўл келади. Шу тариқа, ҳар бири ўзича бир дунё, мустақил хилқат саналмиш бу уч роман, айна пайтда, асосий мотиви, етакчи персонажлари орқали бир-бирлари билан туташади, шунга кўра уларни ўзига хос миллий адабиётимизда ҳозирча ягона саргузашт-трилогия деб аташ мумкин.

Ёзувчининг соф ҳаётий реалистик саргузашт йўлида ёзилган “Беш болали йигитча”, “Жаннати одамлар” каби асарлари, тарихий саргузашт романнинг биздаги илк наму-

налари дея баҳо олган “Қасоскорнинг олтин боши”, “Йиллар ва йўллар”нинг ҳам – ҳар бирининг миллий адабиёти-миз, хусусан, болалар адабиёти равнақида алоҳида ўрни бор, уларнинг ҳар бири, айниқса, “Беш болали йигитча” билан “Қасоскорнинг олтин боши” романлари жиддий ўймушоҳадалар, кўламли илмий тадқиқотлар учун озуқа беради. Автобиографик характердаги “Беш болали йигитча” иккинчи жаҳон уруши йилларида норасидалар бошига тушган ададсиз кулфат, мусибатларнинг теран, таъсирчан бетакрор ифодаси жиҳатидан Ғ.Ғуломнинг машҳур “Сен етим эмассан” шеъри, Раҳмат Файзий киносценарийси асосида яратилган айна шу номдаги фильм қаторида туради. Бу роман ҳақида озми-кўпми ёзилди, илиқ гаплар айтилди, аммо ҳали айтилмаган, айтилиши лозим бўлган гаплар кўп. Ғали келса айтармиз, ёзармиз. Бу ўринда мен ҳозирча “Қасоскорнинг олтин боши” устидаги мулоҳаза, мушоҳадалар изҳори билан чекланаман.

“Қасоскорнинг олтин боши” 1980 йили 60 минг нусхада босилиб чиқди, орадан бир ой ўтар-ўтмас китоб дўконлари пештахтасида бирорта ҳам қолмади. Романни, аввало, болалар талашиб-тортишиб кўлдан қўймай ўқидилар, айна пайтда, асар катталар орасида ҳам жиддий қизиқиш ўйғотди, унинг теварагида хилма-хил жўшқин баҳс-мунозаралар бошланиб кетди, асар билан танишган каттаю кичик бирдек уни мароқ билан ўқиб чиққанини айтдилар.

Ҳам болакайларни, ҳам катталарни бирдек қизиқтирадиган, жамоатчилик орасида фикр, баҳс-мунозара ўйғотадиган асар яратиш болалар ёзувчиси учун катта бахт, омад.

“Қасоскорнинг олтин боши” асарини муаллиф қаламига мансуб аввалги романлари билан талай муштарак жиҳатлари бор. Аввало, бу асар ҳам саргузашт йўлида битилган, аввалги

романларга хос қувноқ юмор бу асарда ҳам унга алоҳида зеб бериб турибди. Шу билан баробар, бу романнинг аввалгиларидан ажратиб турадиган айрим ўзига хос томонлари ҳам мавжуд. Биринчидан, аввалги романлар муаллифга замондош болакайлар, ўсмирлар ҳаётидан олинган бўлса, “Қасоскорнинг олтин боши” тарихий ўтмишдан баҳс этади, болалар, ўсмирлар эмас, катталар ҳаётидан ҳикоя қилади. Иккинчидан, аввалги романларда муаллиф бола ёки ўсмир қаҳрамоннинг фаройиб, хаёлий-фантастик саргузаштлари орқали ҳаётнинг хилма-хил қатламларини, турли-туман шахслар қиёфасини кўрсатиш йўлидан борган бўлса, бу ерда асар марказида тарихий шахс, халқ қасоскори Намоз тақдири туради. Ёзувчи халқ орасида афсонага айланиб кетган бу одамнинг кескин дарамаларга тўла қаҳрамонона ҳаёт лавҳаларини ҳаётий-тарихий далилларга таянган ҳолда бадиий гаудалантиради.

Худойберди роман устида ишлар экан, айти шу соҳа бўйича илмий тадқиқот олиб бораётган тарихчи олимлар билан яқин мулоқотда бўлди, Намозга оид архив ҳужжатлари билан танишиб чиқди, Намоз юрган йўллардан бориб бу аломат зот тўғрисида ўтган асрнинг 80-йилларига қадар юртдошлари, аввало, Намознинг қариндош-уруғлари орасида сақланиб келаётган хилма-хил хотира, соф осориатиқа, ҳикоя, ривоятларни йиғди, ниҳоят, Намоз сиймоси яратилган бадиий асарларни синчиклаб ўрганди.

Намоз шахси ва у бош бўлган қасоскорлик кўринишидаги, аслида эса миллий озодлик ҳаракати моҳияти устида ҳам ёзувчи кўп бош қотирди. Тўғри, ўша пайтларга қадар Намоз ҳаракати илмий жиҳатдан бирмунча ўрганилган, бу ҳаракатни баҳолашда ижобий томонга юз ўгириш бошланган бўлса-да, ҳали бу хусусда ўзил-кесил ҳукм чиқарилган эмасди. Ёзувчи П. Қодиров романга ёзган сўзбошида

таъкидлаб ўтганидек, Намоз сиймосини бадий адабиёт-да гавдалантиришга айрим уринишлар бўлган. Ўз даврида Нурмон бахши у ҳақда дoston куйлаган, афсуски, дostonдан айрим парчаларгина сақланиб қолган, холос; улкан адиб Абдулла Қодирий Намоз ҳақида йирик асар ёзиш ниятида ҳужжатлар йиққан, афсус, унинг бу ниятини рўёбга чиқариш имкони бўлмаган; рус адибаси Анна Алматинскаянинг “Зулм” трилогиясида Намозга оид бир ярим саҳифалик кичик эпизод бор; И. Сўлтон “Номаълум киши” драмасидаги Ниёз образига Намозни прототип қилиб олган бўлса-да, у тарихий шахс Намоздан бирмунча йироқлашиб кетган... Қисқаси, “Қасоскорнинг олтин боши”дагина илк бор тарихий сиймо Намоз ҳаёти, кураши батафсил ҳикоя қилиб берилди. Намоз сиймоси изчил, мукамал гавдалантирилди.

Намоз саргузашти ифодасида ёзувчи, юқорида эслатилган манбаларга таянади, айрим ўринларда манбалардаги тафсилотларни айнан келтиради; қолаверса, халқ орасида юрган ҳикоя, ривоят, нақллардан ҳам фойдаланади. Шу икки жиҳатдан келиб чиқиб муаллиф ҳам реалистик саргузашт, ҳам халқ оғзаки ижоди ифода усул-услубини қўшиб олиб боради, хаёл-тасаввурга ҳам андак эрк беради; асар қаҳрамони Намоз гўё эртак, афсона билан реал ҳаёт, тарих ҳақиқати орасида турувчи ўзига хос бетакрор сиймога айланади.

Дарҳақиқат, Намоз хатти-ҳаракатлари, ғаройиб саргузаштлари, ўта танг-тиғиз вазиятлардан, бало-офатлар чоҳидан эсон-омон чиқиб кетиши жиҳатидан эртак-афсона қаҳрамонига ўхшаб кетади. Намоз худди фольклор қаҳрамонлари каби баҳодир қаҳрамон, ақл-заковатда, топқирликда тенгсиз бир азамат; у асарда кескин, фавқуллодда ҳодисалар силсиласида намоён бўлади, қора кучлар билан мардларча олишади, неча бор мушкул вазиятларга, маккор душманлар сиртмоғига тушиб қолади, лекин ҳар

гал ўша тиғиз вазиятлардан зукко топқирлик тўфайли эсон-омон чиқиб кетади; у бош бўлган кичик бир тўда неча бор бутун бошли қуролланган мустабид тузум қўшинини, тузум малайига айланиб қолган бой ва ҳукмдорларни зир титратади, саросимга солиб қўяди... Шунини ҳам айтиш керакки, булар шунчаки тиғиз интрига, кизиқарли сюжет яратиш учун ўйлаб топилган уйдирмалар эмас, ёзувчи романда қаламга олган ўша фавқулодда саргузаштларнинг аксарияти айна шу тарзда ёки сал ўзгачароқ кўринишда ҳаётда бўлиб ўтган ҳодисалардир. Ҳаётда айнан бўлиб ўтган фавқулодда, кизиқарли саргузаштларни қоғозга тушириш, мароқли қилиб қайта ҳаётдагидек гавдалантириш ҳам катта маҳорат талаб этади, бу ҳам бир санъат. Худойберди бу борада ўз маҳорати нималарга қодир эканини намойиш этган. Бироқ чин ижодкор учун шунинг ўзи камлик қилади; ижодкор олдидаги энг мушкул муаммо – ўша фавқулодда ҳодисалар, ғаройиб саргузаштлар замирида ётган асл маъно-моҳиятни кашф этиш, персонажлар хатти-ҳаракати мантиқини психологик жиҳатдан асослаб беришдан иборат. Бу соҳада Худойберди қаламининг кучли томонлари билан бирга айрим ожиз жиҳатлари, чунончи, асар ёзилган давр ҳукмрон мафқураси таъсирида гоҳо ҳодисага синфий ёндашиш аломатлари ҳам кўриниб қолади.

Ёзувчи фандаги, адабиётдаги мавжуд қарашларга таянган ҳолда Намоз ҳаракатининг ижтимоий жиҳатига алоҳида урғу беради, Намоз ҳаёти ва фаолиятидаги миллат учун муҳим саналган жиҳатларни бўрттириброк кўрсатишга интилади.

Намоз меҳнаткаш халқ орасидан чиққан, шу меҳнаткаш халқ манфаати, шаъни, эрки деб курашга отланган оддий бир деҳқон йигит. Шу билан баробар, у дунё кўрган, оқ-қорани таниган, ўз даври учун фавқулодда бир шахс;

Ўтган аср бошларида Туркистон ўлкасида вужудга келган тўлғанишлардан илҳомланиб, жабрдийда, икки томонлама эзилган, эрка ташна меҳнаткаш халқнинг ҳимоячиси сифатида бош кўтаради. Айни пайтда, Намоз халқимизнинг, халқ даҳоларининг эрк, озодлик, адолат ҳақидаги анъаналари вориси сифатида кўринади. У ҳазрат Навоийнинг “Илгимдин келгунча золим тиғин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом малҳамин қўйдим” деган дил сўзларини қасамёд тарзида тумор қилиб бўйнига осиб юради. Сафдошларини ҳам шунга даъват этади. Шуниси муҳимки, бу одам доимо ўз хатти-ҳаракатларини тафтиш этиб боради, ўзи бош бўлган тўда ҳаракатининг ожиз томонларини ҳам сезади, тан олади; кичик бир тўдани отлантириб бою мансабдорлардан қасд олиш, улар мол-мулкани тортиб олиб, қашшоқ бева-бечораларга бўлиб бериш йўли билан асл муддаога эришиб бўлмаслигини, кенг оммани атрофига уюштириб, халқни қўзғатиш кераклигини тушуниб этади; ана шу дақиқаларда унинг руҳий қийноқлари бошланади, бошқача йўлдан боришга хоҳиш ва янгича кураш йўлига ўтишда ўзидаги ожизликни англаш, ҳис этиш жараёни рўй беради. Саргузашт имкониятлари доирасида шундай руҳий драматик ҳолатларнинг берилиши катта гап. Айни пайтда, ёзувчи Намоз шахсиятининг бошқа қирралари – унинг оддий инсоний хислатларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилади. Намоз мард, танти, жасур паҳлавон, шу билан баробар ўта кўнгилчан, раҳмдил инсон, ўзгаларнинг кўз ёшларига асло тоқат қилолмайди, у дунёю бу дунёси қоронғи бўлиб кетади; аламидан ҳамма ёқни зир титратган, золимлар додини бериб юрган бу баҳодир йигит унаштирилган қиз хонадонига ёлғиз киришга ийманади; Намоз меҳнаткаш халқ манфаати йўлига жони-жаҳонини тиккан одам, бироқ у ўзининг

оила, қариндош-уруғлар олдидаги бурчини ҳам асло унутмайди; шахсий турмуш лаззатлари, оила қувончи ва ташвишлари унинг учун бегона эмас. Опаси Ўғилойга инилик меҳри, Насиба билан севги, оилавий интим мулоқотлари, қайнисингилларига кўрсатган қалб саховатларини муаллиф ўзгача бир самимият билан ифода этади. Безовта, серташвиш кунларда барпо бўлган оила, унинг қувончли дамлари, орзу-умидлари, дарбадарликдан зада бўлган аёл қалбининг изтироблари, баъзида эр-хотин орасида бўлиб ўтган паст-баланд гаплар – ора-сира қаламга олинган шундай ҳолат-ҳодисалар тасвири асарга алоҳида файз бахш этган, ўшандай ўринларда қаҳрамон чеҳраси, қалб бисоти яна ҳам очилиб кетади. Чунончи, қочқин пайти Насибани тўлғоқ тутиб қолиши, дунёга келаётган чақалоқ ҳаёти деб Намознинг рақиблар олдида таслим бўлиши манзараси – ўша дамлардаги қаҳрамоннинг руҳий ҳолати зўр маҳорат билан тасвирланган. Бу лавҳа ўқувчини ларзага солади, ўта тиғиз дамлардаги қаҳрамон ҳолати китобхон хотирасига мустаҳкам ўрнашиб қолади.

Муаллиф талқинича, Намоз қасоскор, лекин у террорчиликка, инсон зотини жисмоний азоблашга, қотилликка қарши. Аммо шафқатсиз замон, золимлар зулми, у тушиб қолган мураккаб вазиятлар қаҳрамонимизни гоҳо шафқатсиз бўлишга мажбур этади: кези келганда интиқом оловида ўртанган бу йигит бир вақтлар ўзини асоссиз қамчилаган золимни бошлаб савалайди, имконсизликдан бегуноҳ отга қарата ўқ узади, неча бор рақиблар додини беради, қасам бузган йигитларни жазолайди, хоинни ўз қўли билан бўғиб ўлдиради... Такрор айтаман, бундай шафқатсизликлар фақат вазият тақозоси, ўша дамларда қаҳрамон учун ўзгача йўл йўқ.

Ниҳоят, қаҳрамоннинг ҳалокати ифодасида аламли, афсус-надоматлар оғушида одамни қийноққа соладиган ҳолат бор. Ҳукмрон маккор кимсалар юзма-юз тўқнашувларда Намозга бас келолмагач, сотқин кимсалар қўли билан уни ордан кўтарадилар, ўз ичидан чиққан хоинлар қаҳрамоннинг олтин бошини танидан жудо этадилар... Айниқса, шуниси ўқувчи дилини вайрон қилади.

Романда Намоздан ташқари яна ўнлаб персонажлар бор, бир-икки эпизодда намоён бўлиб, сўнг саҳнадан тушиб кетадиган, асар воқеаси ривожига муайян мавқеи бўлса-да, қиёфаси эсда қолмайдиган номлар ҳам кўп учрайди, айти пайтда, гарчи кам кўринса-да, ёзувчи маҳорати туфайли ёрқин характер даражасига етиб борган персонажлар ҳам мавжуд. Намоз ўз тарбиясига олган икки етим бола, Сергей табиб, Назарматвей ана шундай персонажлардан. Сергей табиб энг ёрқин чиққан персонаж. Бир қарашда, бир оз терс – дағал, аслида, ниҳоятда беғубор, маҳаллий халққа меҳри зўр, Намоз ҳаракатига ҳайрхоҳ бу одам кўринган жойда ўқувчида қандайдир илиқ кайфият уйғотади; унинг дағал хатти-ҳаракати, терс гаплари ҳам кишига оғир ботмайди. Йигитлар Назарматвей деб тилга оладиган рус ўғлони Назар Матвейч образи қувноқ юмор билан йўғрилган. Ўзбекка меҳри туфайли бутунлай ўзбек бўлиб қолган, ўзбек қизига кўнгил қўйиб, жамики миллий удумларимизга амал қиладиган бу йигитнинг ғаройиб саргузаштлари ўқувчини чиндан ҳам мафтун этади, фожиали ўлими эса изтиробга солади.

Намознинг зидди бўлмиш баднафс, золим бойлар, мансабдорларни қаламга олганда ёзувчи кўпроқ ҳажвий-сатирик бўёқларни ишга солади; қози Шодихон тўра, унинг котиби Мирза Қобил, ҳоким Мирза Ҳамид, Ҳамдамбой, ҳарбий гу-

бернатор Гескет жаноблари, бош прокурор, қамоқхона бош нозири Панков тўра – барчаси комик бўёқларда берилган.

Булар ҳам муҳим. Лекин мазкур асар, аввало, ўзбек халқи миллий озодлик ҳаракати силсиласида муносиб ўрин олган ёрқин тарихий шахс сиймосини жонли гавдалантириб бергани, адабиётимизга чин маънодаги курашчи-қаҳрамон образини олиб киргани билан қимматлидир. Эҳтимол, тарихий шахс Намоз ҳаётидан яна бошқача йўналишда, ўзгача услуб, усул, жанрда янги асарлар битилар, аммо “Қасоскорнинг олтин боши” Намоз ҳақидаги роман, миллий адабиётимиздаги илк тарихий саргузашт роман тарзида қимматини асло йўқотмайди.

Яна бир ҳолатни алоҳида таъкидлашни истардим. “Қасоскорнинг олтин боши” ўтган асрнинг 70-йилларида, ҳали асар қаҳрамони илм-фанда узил-кесил баҳосини олмаган кезларда ёзилганлигини асло унутмаслик керак. Ёзувчи нима қилиб бўлмасин Намоздек миллий озодлик курашчиси – халқ қаҳрамонини юзага чиқариш, бу йўлда машъум цензурага чап бериш асносида ўрни-ўрни билан ҳодисаларга “синфий ёндашув” йўлини тутади, имкон қадар Намоз бошлиқ халқ ҳаракатига байналминал тўс беришга уринади. Сезгир китобхон эса романда акс этган воқеа-ҳодисалар мустабид чоризм тўзумига, истибдодга қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракати эканини юракдан ҳис этиб туради. Худойберди дўстимизнинг чин санъаткорлиги, ижодий жасорати ана шунда.

Роман дунёга келгандан сўнг орадан йигирма йил ўтиб мустақиллигимизнинг 10 йиллиги арафасида яратилган уч жилдлик “Ўзбекистоннинг янги тарихи” биринчи китобида Намоз Пиримқулов бошчилигидаги деҳқонлар исёнига алоҳида боб ажратилиб, бу ҳаракатнинг тафсилотлари

ҳужжатлар асосида батафсил ёритилди. Ниҳоят, ушбу тарих муаллифлари мустабид тузумга қарши ўзига хос халоскорлик йўлини тутган “Намоз Пиримқулов ва унинг издошларининг қасоскорона халқ кураши ватанимиз тарихининг энг ёрқин саҳифаларидандир” дея ҳақиқий илмий баҳосини бердилар (*“Ўзбекистоннинг янги тарихи”. Биринчи китоб. Т., “Шарқ”, 2000, 397-бет*).

Шу тариқа, йигирма йил бурун мустабид тузум босими шароитида яратилган “Қасоскорнинг олтин боши” романида жасорат ва юксак маҳорат билан ифода этилган бадиий ҳақиқат мустақиллик шароитида илм-фан тилида ўз тасдиғини топди! Бунинг учун қувонмай бўладими, ахир!..

Пировардида, миллий маданиятимиз, адабиётимиз равнақиға улкан ҳисса қўшиб келаётган, аллақачон болалар настри дарғаси даражасига кўтарилган, унинг доврўғини жаҳон майдониға олиб чиқиш шарафиға эришган дўстим билан салкам 60 йиллик мулоқотларимиз устида икки оғиз сўзлаб ўтсам – буни, азизлар, мақтанишға йўймайсизлар дея умид қиламан. Худойбердининг деярли барча асарларини қўлёзма ҳолида ўқиганман, улар ҳақидаги мулоҳазаларимни гоҳ оғзаки, гоҳ ёзма тарзда изҳор этиб келганман, улар ҳақида нашриётлар учун ички тақризлар берганман, матбуотда чиқишлар қилганман. “Сариқ девни миниб”, «Сариқ девнинг ўлими» романларининг илк нашрлари каминанинг мухтасар сўзбошиларим билан чиққан, дўстимнинг ижоди, у мансуб саргузашт ва ҳажв-юмор теварагида бирга суҳбатлар олиб борганмиз, уларнинг айримлари қоғозға туширилиб, матбуотда эълон қилинган. Тандирдан янги чиққан ҳар бир китобини дил сўзлари изҳор этилган дастхат билан каминаға тақдим этган. Биргина мисол. “Ширин қовунлар мамлакати”даги дастхатда шундай сўзлар битил-

ган: “Ҳамюртим, маслаҳатчим, ушбу асар дардини ўзим билан биргалашиб тортган Умаралига эсдалик учун”.

Кези келганда айтиб ўтай, орамиздаги мулоқотлар нуқул ҳамду санолар тарзида кечган эмас, гоҳо қизғин тортишув, баҳс-мунозаралар ҳам бўлган.

Аминманки, Худойберди Аллоҳ ато этган ноёб истеъдод соҳиби, каминанинг маслаҳатларисиз ҳам у шундай мақомларга кўтарила олишига шубҳа йўқ. Тақдири азал ана шундай ижодкор билан ҳамфикр, ҳамнафас бўлиш шарафига муяссар этганидан чексиз қувонаман. Марҳум адабиётшунос олим Салоҳиддин Мамажонов “Ўзбекистон маданияти”нинг 1975 йил 18 июль сонида чиққан, кейинчалик “Ўзбек адабий танқиди” антологиясига киритилган “Танқидчи ва адабий жараён” сарлавҳали мақоласида каминанинг танқидчилик фаолиятим ўстида тўхталиб, жумладан, шундай ёзган: “Умарали Норматов ўнлаб янги асарлар тўғрисида биринчи бор фикр айтган танқидчилардан... Ёзувчи Худойберди Тўхтабоевнинг “Сариқ девни миниб” асари ёзилганда, бу асарнинг ёш ёзувчи ижодидагина эмас, балки умуман ўзбек адабиётида муҳим ижобий ҳодиса эканини биринчи бор дадил ва ишонч билан айтган эди. Бу асарнинг кўпгина қардош халқлар тилларига таржима қилинганлиги ва тобора шўҳрати кенг ёйилаётганлиги танқидчи фикрининг адолати эканини тасдиқлади” (*“Ўзбек адабий танқиди” (антология) Т., “TURON-IQBOI”, 2011, 117-бет*). Салкам қирқ йил бурун айтилган ҳамкасбимнинг бундай эътирофини бу ўринда рўқач қилиш мен учун ноқулай, албатта. Аммо ўтилган йўлларда йўл қўйилган хатолар учун ўкинч, савоб ишлар учун эса фахр-ифтихор ҳисси ҳар бир бандаи ожиз қатори камина учун ҳам хос эканини назарда тутиб, бу далил-исботни келтиришни лозим кўрдим.

1968–2012 йиллар

БОЛАКАЙ НИГОҲИДА ЗАМОНА ТАЛОТУМЛАРИ

Болаларнинг севимли ёзувчиси Худойберди Тўхтабоевнинг ҳозирга қадар чоп этилган романлари сони ўнтага етди. Мабодо “Улардан Сиз учун энг азизи қай бири?” деб сўрасангиз, у “Ҳаммаси”, дея жавоб беради. Зотан, унинг учун асарларининг ҳар бири ўз фарзандларидай азиз, қадрдон. Ҳар бирини эҳтиром билан тилга олади, аммо ҳар гал “Жаннати одамлар” билан “Беш болали йигитча”га келганда, негадир кўзларида билинар-билинемас ёш қалқийди, икки қўлини тиззасига уриб чуқур хўрсиниб қўяди.

Бунинг боиси шундаки, Худойбердининг барча асарлари қайси мавзуда ёзилган бўлишидан қатъи назар, уларда муаллиф ҳаёти, шахсиятидан кўчиб ўтган нимадир бор, аммо “Жаннати одамлар” билан “Беш болали йигитча” бутунаси ўз ҳаётидан, бири – болалик, иккинчиси – ўсмирлик йилларидан баҳс этади; “Жаннати одамлар”да мамлакат тарихидаги энг мудҳиш паллалардан бири – ўтган асрнинг 30-йиллар бедодликлари, талотумлари тўзони болакай нигоҳи, “Беш болали йигитча”да эса иккинчи жаҳон уруши довуллари, сарсон-саргардонликлари, аламлари ўсмир йигитча саргузаштлари орқали гавдалантирилади.

Автобиографик характердаги бу икки асар миллий адабиётимизда ўтган асрнинг 60-йиллари бирин-кетин пайдо бўлган Ойбекнинг “Болалик”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар”, Назир Сафаровнинг “Кўрган-кечир-

ганларим” қиссалари орқали шаклланган болалик хотираларидан иборат биографик жанр аънаналарининг ўзига хос давомидир. Фарқи шундаки, Ойбек, А. Қаҳҳор, Н.Сафаров қиссаларида, асосан, ўтган асрнинг 10-йиллари воқеа-ҳодисалари ифодаланган бўлса, Худойберди романларида 30-йиллар ўрталари, 40-йиллар бошларидаги тарихий жараён лавҳалари қаламга олинади. Агар болалик хотираларини Ойбек ҳам шоир, ҳам лирик носир тилида сўзласа, А. Қаҳҳор ўзига хос “шафқатсиз реализм” йўлида бутун кескинлиги, фожиалари ила гавдалантиради, ўзи шоҳид бўлган, хотирида чуқур из қолдирган ҳаёт лавҳаларининг ҳар бирини мустақил асар-ҳикоя шаклида ифодалайди. Аслида, очеркнавис сифатида танилган Н.Сафаровнинг “Кўрган кечирганларим”ида очеркизм руҳи устувор. 60-йиллар охири, 70-йиллар аввалларидаёқ саргузашт-юмористик асарлари билан ўзимизда шўҳрат қозонган, хорижий мамлакатларда ҳам танилган Худойберди дўстимиз ҳар икки биографик асарида ҳам ўзлигига – саргузаштгўйлик усул-услубига содиқ қолди. Яна бир ажиб ҳол: болалик-ўсмирликда кўрган-кечирган драма-фожиаларга тўла ҳаёт лавҳалари бағрида ҳам бутун ижодига хос ҳазил-мутойиба, ҳаётбахш-умидбахш юмор уффуриб туради; адиб энг тифиз, қалтис, ҳазил кўтармайдиган дақиқаларда ҳам йўлини топиб ҳазил-юмор руҳи-туйғусини асар матнига едириб-сингдириб юборади; бу ғаройиб ҳолат ровий мулоқотда бўлган персонажларга ҳам, китобхонга ҳам асло малол келмайди. “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” романлари шўҳратидан кейин Худойберди кўнглида тўқима қаҳрамонлар саргузаштларидан асло қолишмайдиган, балки улардан-да қизиқарли ва ҳаяжонлироқ ўз болалик, ўсмирлик хотиралари ҳақида болажонларга сўзлаб бериш ис-

таги туғилди. Муаллифнинг ижодий режасига, қолаверса, хронология мантиқи тақозосига кўра аввал “Жаннати одамлар”, сўнг “Беш болали йигитча” ёзилиши лозим эди. Бироқ 70- йиллар шароитида 1932 йили таваллуд топган бўлғуси адиб эндигина кўз очиб кўрган колхозлаштириш, мулкдорларни синф сифатида тугатиш, диндор уламолар, ижодкор зиёлиларни таъқиб остига олиш, мафкуравий-сиёсий дағдаға, қатағонлар авжига чиққан замон ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, битиш иложи йўқ эди. Лекин, ҳар ҳолда, уруш даври кўргиликларидан сўз очиш имкони бор эди. Бўни юракдан ҳис этган, тушунган адиб алам-изтиробларга тўла болалик хотиралари изҳорини келажакка, саодатли кунларга қолдириб, уруш даври 14 ёшли ўспиринлик палласида бошдан кечирганларидан ҳикоя қилувчи “Беш болали йигитча” устида ишга киришди. Роман 1976 йили дунё юзини кўрди, катта-кичик китобхон уни хуш қабул қилди. Сўнг бирин-кетин “Қасоскорнинг олтин боши”, “Йиллар ва йўллар”, “Ширин қовунлар мамлакати”, “Мўнгли кўзлар” ёзилди. Ҳадеганда болалик хотираларига оид адибимизнинг қалб тубида чўкиб ётган энг оғир изтиробларга тўла саргузаштларини қаламга олиш, тўкиб солиш фурсати келмади. Ниҳоят, миллат асл ўғлонлари қатори Худойберди дўстимизнинг асл орзуси – истиқлол рўёбга чиқди-ю, олти йилдан бери ўзига тинчлик бермай келадиган мавзуга қўл ўрди. Асар “Жаннати одамлар” номи остида 1996 йили ўқувчиларга тақдим этилди, аммо ундан кўнгли тўлмаган муаллиф роман устидаги ишини давом эттирди, 1997 йили унинг тўлдирилган иккинчи нашри босилди.

Демак, бу мўъжаз роман устида адиб қарийб ўн йил заҳмат чекди. Унинг 60 йиллик ижодий фаолияти давомида бунақаси бўлган эмас. Зотан, ҳажман ихчам бўлса-да, бу ро-

маннинг юки ниҳоятда оғир эди. Шунинг учун бўлса керак, адиб уни каттаю кичик ҳамма бирдек ўқишини дил-дилдан истайди. “Ушбу қиссани энг аввало меҳрибон бобожонлар суюкли набираларига ўқиб берсинлар, – деб ёзади муаллиф мухтасар муқаддимада, – сўнгра суюкли набиралар ёнбошлаб ётган бобожонларига ўқиб берсинлар. Ҳар икки томон қиссанинг “мазасини шимиб” тургунча, энди бўвижонлар асалдек ширин қизларига ўқиб берсинлар, энг охирида асал қиз набиралари кўзойнак таққан бўвижонларига ўқиб берсинлар...”

Бир қарашда бу асар аввал отадан етим қолган, сўнг туққан бўвисидан жудо бўлиб бобо ва эна қўлида, айти шу оила муҳитида тарбия топган беш-олти ёшли болакайнинг кўрган-кечирганларидан иборатдай туюлади. Айти шу роман устида ишлаган кезлари ёзган таржимаи ҳолида Худойберди отаси Тўхтабой 21 ёшида қулоқ қилиниб, таъқиб остига олингани, золимлар зуғуми остида ҳалок бўлгани, икки йилдан сўнг онаси Сорабиби хотини ўлиб беш етим боласи билан қолган қариндошига узатилгани ҳақида сўзлаб, сўнг шуларни ёзади: “Менинг тарбиям бобом Эркавой, энам Робиябибилар ихтиёрида бўлган. Руҳим, хулқу атворим ва характеримда неки бўлса боғбон бобом, эртакчи энам туфайли шаклланган”.

Асарда мана шу лўнда ҳаётий маълумот бутун тафсилотлари, хилма-хил қирралари, драмалари билан кўз олдимизда гавдаланади. Қаламга олинган воқеа-ҳодисалар бир оила доираси билан чекланиб қолмай қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлар, дўсту қадрдонлараро мулоқотлар орқали маҳалла, қолаверса, қишлоқ, борингки, бутун ўлкада 30-йиллар миёнасида кечаётган мудҳиш тарихий жараёнлар билан туташиб, фикру хаёлимизни замона талотумлари қаърига тортиб кетади.

“Жаннати одамлар” руҳан “Ўтмишдан эртақлар”га яқин, унинг давомидек туюлади. Зотан, бу романдаги воқеа-ҳодисалар “Ўтмишдан эртақлар”даги макон – Қўқон атрофидаги қишлоқлардан бирида, орадан 15-20 йил ўтиб рўй беради. Бу асарда ҳам воқеалар болакай тилидан ҳикоя қилинади. Фарқли жиҳати шундаки, “Ўтмишдан эртақлар”да ҳодисалар 60 ёш бўсағасида турган бой ҳаётий тажрибага эга адиб нигоҳи орқали берилса, “Жаннати одамлар”да 65 ёшдаги муаллиф ўзини бутунасига четга олиб ҳодисаларга 5-6 ёшли болакай нигоҳи орқали ёндашади, бола бўлиб, болакай тилидан сўзлайди. Бутун бошли романда бирор ўринда бўлсин бу чегарадан чиқиш, болакай қаҳрамон билан ҳикоячи қаҳрамон орасида фарқ йўқ, фақат Худойберди номи ўрнида Раҳмонберди; аслида, ҳар икки номнинг маъноси бир. Эҳтимол, болалигида уни Раҳмонберди деб атаган бўлишлари ҳам мумкин. Муаллиф бунга изоҳ бериб ўтирмайди. Зотан, бунга ҳожат ҳам йўқ. Оиладаги болакай билан бобо, эна, буви, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, дўсту биродарлар, маҳалла, қишлоқ аҳли орасидаги мулоқотлар, турмуш икир-чикирлари, болалар даврасидаги ўйин-кулгилар, турли маросимлар, сугир соғишу, мол-қўйларга қараш, бўрсиқ ови, ит билан бўри олишуви, қишлоқ гузарисидаги турли-туман йиғинлар, ваъзхонликлар, можаролар, тўю аза лавҳалари, ижтимоий-сиёсий вазваса, дағдаға, зуғумлар, таъқибу таҳдидлар – барча-барчаси ўша сизу бизга таниш болакай қаҳрамон нуқтаи назари орқали кўз олдимизда намоён бўлади. Бу ҳол асарга ажиб бир ўзига хослик, самимият бахш этади. Болакай нигоҳи ортидаги замона талотумлари, бедодликлари залвори ва миқёсини эса ҳушёр китобхон юракдан ҳис этиб туради.

Тиним билмас, ҳамма нарсага қизиқувчан эзма-чурук болакай биринчи галда бобосини, сўнг энасини тинимсиз саволга тутади, улардан эртақ айтиб беришни сўрайди, уйда ҳам, кўча-кўйда ҳам катталар суҳбатига мудом қулоқ тутади, улардан “гап ўғирлайди”, ўзича уларнинг маъзини чақишга уринади, бобоси ва энасидан билмаганларини тушунтириб беришларини сўрайди. 30-йиллар олис бир қишлоқ шароитида ясли, боғча нималигини билмаган, ҳали мактаб ёшига етмаган, ҳарф танимаган, китоб ўқимаган, ҳозиргидек радио, телевидение, интернет каби ахборот мўъжизалари бўлмаган замонларда ҳаётий ҳодисаларни билишга чанқоқ болакай учун бевосита одамлараро мўлоқотлар ташналикни қондиришнинг бирдан-бир воситаси эди. Мана шу тарихий ҳақиқат романда моҳирона кўрсатилган. Бир қадар жўн, икир-чикирлар, майда-чуйда тафсилотлар ифодасидай тўюлган лавҳалар бугунги кунда ўша давр руҳини бетакрор, холис, моҳирона гавдалантирувчи тарихий ҳужжатлар сифатида ҳам қадрлидир.

Яна бир ибратли жиҳатга эътиборни тортмоқчиман. Асар бош қаҳрамони Раҳмонберди улғайган оилавий муҳит соф ўзбекона миллий, исломий тарбия ўчоғидир. Бу оилада миллий, исломий қадриятлар, муқаддас китоблар бениҳоя қадрланади, уларга амал қилинади; чақалоқ дунёга келганида оила отахони қўлоғига азон ва такбир айтиб муносиб исм қўйилади; болакай эсини таниши, тили чиқиши биланоқ, калимаи шаҳодат ёд олдирилади, ҳожатдан кейин, овқатланишдан олдин қўл ювилади, болакай кўз олдида катталар таҳорат олиб намоз ўқийди, рўза тутади, дастурхон атрофида одоб-ахлоққа оид ибратли гурунлар узлуксиз давом этади, ҳаром ва ҳалол, гуноҳ ва савоб фарқи, одамларга мурувват, катталарга ҳурмат, кичикларга меҳр-шафқат,

алломаларга эҳтиром туйғулари сингдирилади. Болакай қўлидан келадиган ишларга – мол-қўйлар охурига ем-хашак ташлаш, онахон сигир соғаётганда бузоғини овуттиш, бобоси кўчат ўтқазаётганда, уни тутиб туриш сингари юмушларга ўргатилади... Булар ҳам романда маромига етказиб берилган. Буларнинг устига бу хонадонда Раҳмонберди учун бебаҳо ҳазина мухайё. Бобоси Эркавой ҳикматлар, энаси Робиябиби эса эртақлар хазинаси. Роман мутолааси чоғи болакайнинг бобосидан эшитган ҳикматлару панд-насиҳатлар, “фозила аёл” деб ном олган энасидан тинглаган эртақлар, улардан олган таассуротлар бўлғуси ёзувчи учун нақадар ноёб бир мактаб бўлганини юракдан ҳис этиб турасиз.

Адиб болакайнинг она табиат кучоғида, меҳрибон бобоси, муштипар энаси бағрида кечган ҳайрат, сурур оғушидаги дақиқаларини айна кинодагидек жонли гавдалантиради. Биргина мисол. Болакай тун бўйи мириқиб ўхлаб, эрталаб кўз очади-ю, нигоҳи чароғон нурга тушади: “Қуёш чиқибди, тоғ томондаги деразамиздан ўйимизга нур оқиб кирапти. Бирам майин, бирам юмшоқ, кафтимни тутиб ҳовучимга йиғаман десам, ҳеч ушлаб бўлмаяпти. Нега йўқ бўлиб қоларкин, ахир, мен уларни кўриб турибман-ку. Қизиқ, қаёққа йўқ бўлиб қоляпти экан?.. Ҳай, майли, энди бу ҳақда ҳечам ўйламайман. Яхшиси, тушимни эслайман. Жудаям мазза туш кўрдим-да, ҳар кунгисидан ҳам зўр бўлди. Ё ўнгимда кўрдиммикан... йўқ, учдим-ку, мен фақат тушимда учаман-ку...”

Болакай ҳаётидаги бу каби энг тотли, нафис ўй-мушоҳадалар, жавоби йўқ саволлар ўқувчи кўнглига битмас-туганмас шавқ, ҳузур-халоват бахш этади. Бўнақа ноёб руҳий ҳолатлар ифодаси асарда сон-саноксиз.

Мана энди романдаги, одатдагидек, болакай нигоҳи, нуқтаи назари орқали ифода этилган алоҳида шахслар қисматига оид драматик ҳолатлар, одамларнинг дарду дунёси, оҳу

зорлари, болакай-ровий учун ҳам қизиқ, ҳам ваҳм тусини олган фожиавий ҳодисалар талқинига ўтсак бўлар. Мазкур асарни муаллиф шафқатсиз даврда яшаб, қалби тўла армон билан ўтган марҳум онаси Сорабиби Эржавой қизининг хоти-расига бағишлагани бежиз эмас.

Сорабиби асосан романнинг иккитагина бобида, бор-йўғи икки-уч лавҳада кўринади, холос. Аммо шу айрим лавҳалар ифодаси чоғи аёл қалбида кечган туйғулар бутун бошли романга арзигулик, улар ўқувчини ларзага солади, аламли ўйларга толдиради.

Раҳмонберди отасининг фожиали қисмати ҳақида бобоси ва энаси ҳам сўзлаб берганлар, аммо ўз сўровига кўра туққан бувисидан эшитгани ўзгача:

“Ўғилгинам-ей, дилбандим-ей, отанг ҳудди сенга ўхшаган қош-кўзи қоп-қора, буғдойранг, ўрта бўй, кўзлари чақнаб турадиган қизиқчи, қувноқ бир йигит эди, йигитларнинг сардори эди...” У ёғини айтишга тили бормади: “Қўй ўғлим, юрагимга туз сепма, йиғлагим келяпти”. Ниҳоят, у ўзини ўнглаб олгач, йиғидан тўхтаб ҳикоясини давом эттиради:

“Ҳа, асалим, отанг бебаҳо одам эди... отангнинг отаси катта бой бўлган, мачитлар солиб, йўлга ер ажратиб, сахий бой деган ном чиқарган экан...Кейин колхоз замони бўлди, ер-сувларимизни, уй-жойларимизни, кўрпа-тўшакларимизни, қозон-товоқларимизни – ҳаммасини олиб, ўзимизни узоқ мамлакатга қулоқ қилишувди, отанг раҳматли, э, уёқларга бормаимиз, деб мени олиб қочиб кетди... Тоғ-тошларда қочиб юрдик, ахийри мелисалар отангни ушлаб, қамаб қўйишди. Қамоқхонада кўп калтаклашган экан, жигари эзилиб, қон туфуриб, оламдан ўтди”. Отаси ҳақидаги мудҳиш ҳикояни эшитгач, болакай ўзини қўярга жой тополмай тўполон қилиб, фарёд қўтариши ўқувчини ҳам ларзага солади.

Сорабиби ота-она кўнгли, қариндош-уруғлар маслаҳатига кўра орадан икки йил ўтгач, хотини ўлиб беш боласи етим қолган қариндошига узатилади. Бундай никоҳ, унинг оқибати, кейинги тафсилотлари асарда берилган эмас, аммо Сорабибининг ўз ота-оналари ҳузурида бошга тушган савдолар хусусида айтган дил розларидан қалблар титроққа тушади. Ўша лавҳани бир ўқиб кўринг-а:

“ – Жиянларига қарасин, деб мени отам тенги одамга берибсиз-да, – яна йиғлаяпти бувим.

– Етимнинг бошини силасанг, охиратинг обод бўлади, қизим.

– Охирати обод бўлсин деб, мени қурбон қилибсизлар-да?

Энди бобом гапира бошлади. Бувимни ўзига қаратиб, елкаларини силаб, ширин қизим, кўникиб кетасан, худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлади, ҳамма ўзини ўйлайберса, унда етимларнинг ҳолидан ким хабар олади, ўзинг ўйлагин, бешта боласи бор, ёши ҳам бир жойга бориб қолган кишига ким ҳам хотинликка кўна қолади, бунақа пайтда қариндошлар ўзидан кечмаса бўладими, йиғлама деяпман, буларни ювиб-тараб катта қилсанг, Худо хоҳласа, ҳузуриниям кўрасан, муҳими, холанг гўрида тинч ётади, одам боласи бу дунёга аслида савоб учун келади, ҳа, савоб оламан деб одамлар мачит солади, кўприк қуради, э қизгинам-ей, йиғини бас қил энди...”

Қаранг, мана шу гапларни эшитганда, болакай жондан азиз бобожонини ёмон кўриб кетади, “Гапирманг”, дея қичиқиради... Охир-оқибат ота-она ризоси деб ўзидан кечишга мажбур бўлган аёлнинг умри эрта хазон бўлади. До-нишманд ота, меҳрибон она билиб-билмай жондан азиз қизларини “савоб” деб ўз қўллари ила қурбон қиладилар.

Маълум бўляптики, Сорабибининг аччиқ қисмати “Ўтмишдан эртақлар”нинг “Хўр қиз” бобидаги фожиадан

асло қолишмайди. Фақат ҳар икки асардаги ифода, талқин тарзи, усули ўзгача, ўзига хос, бетакрор.

Романда болакайнинг узатилган бувижониси билан дийдорлашув чоғида кўнглида кечган чексиз ором, сурур, айни пайтда, бундай дақиқаларнинг омонат эканлигидан ҳадик, ажралиб қолишдан қўрқув, бувижони тушиб қолган бегона муҳитга, ўғайларга нисбатан ғойибона рашк, ғашлик туйғулари – ўша кезларда болакай қаҳрамонимиз вужудида, тани жони, руҳиятида кечган драматик жараёнлар жамики товланишлари билан ғоят нафис заргарона ифода этилган. Бунқаси фақат ўзимизда эмас, жаҳон адабиётида ҳам сийрак учрайдиган ноёб ҳодисадир.

Асар қаҳрамони – ровий Раҳмонберди учун энг азиз инсон, унинг бобожони Эркабой фожиаси бундан-да шиддатлироқ. Бутун ҳаёти – умрини савоб ишлар йўлига фидо этган бу одамнинг бошига тушган савдолар, агар қаҳҳорона шафқатсиз услубда тасвир этилса, фожиавий роман ҳосил бўлиши турган гап. “Жаннати одамлар” да танланган усул – воқеа-ҳодисаларнинг соддадил, қувноқ болакай нигоҳи орқали берилиши тўфайли фожиавий руҳ бирмунча юмшатишган, тасвир, ифода фожиавий-комик оҳанг касб этган.

Бир-биридан кўркам ўғилларининг қотиллар ўқидан ҳалок бўлиши, суюкли қизи Сорабибининг, айтиб ўтганимиздек, фожиали қисмати – шуларнинг ўзиёқ имон-этиқоди бутун иродали бир одамни емириш учун етарли. Аммо у бундай кўргиликларга бардош бериб яшашда, савоб ишларни адо этишда давом этади. Булар етмаганидек, унинг чин эътиқодига, илоҳий қадриятларига қарши бошланган зуғум – ҳамлалар отахонни доводиратиб қўяди. Қарангки, “Намозга руҳсат йўқ! Хатми Қуръонга руҳсат йўқ. Китоб ўқишга руҳсат йўқ. Мачитга руҳсат йўқ. Жанозага руҳсат йўқ. Ўликни ювиб-тарашга руҳсат

йўқ. Қанақа золим замона бўлди-я!” Муқаддас китоблар сувга оқизилади, ерга кўмилади. Боз устига, унинг учун энг қадрдон, пир ўрнидаги Хонэшон таъқиб остида. Булар етмагандек бутун умр бўйи ўзи ўзлаштирган, аслида ташландиқ ерга экиб-ўтқазиб барпо этган, эл-юртнинг ризқи рўзига айланган жаннатмонанд боғи юқорининг бўйруғи билан пахта даласига айлантириш мақсадида барбод этилади. Танку ҳарбийлар ишитирокида боққа қилинган ҳужум, мевазор боғнинг оловда ёндирилиши болакай нигоҳида бамисоли хориждан келган ёвнинг юртга ёвузларча ҳамласи, қирғини тарзида берилади.

Метиндек бардошли отахон энди бунисига дош беролмайди. Хаста ҳолида тўшакка қадалган Эркабой жон таслим қилади. Кишига таскин берадиган жойи шундаки, унинг васиятига кўра таъқибда юрган Хонэшон бошини кундага қўйиб, садоқатли дўсти азасига етиб келади, жанозасини ўзи ўқийди; азага келганларга яна отахон васиятига кўра, ўз қўли билан ўтқазиб етиштирган, эл-юртнинг фидойи ўғлонлари саъйи ҳаракати туфайли тузум лашкарлари қирғинидан омон қолган сархил мева кўчатлари эҳсон тариқасида улашилади.

Моҳиятан фожиавий руҳдаги роман, шу тариқа, ҳаёт-бахш оҳангда якунланади. Бунда ҳеч қанақа атайинлик, қолаверса, ясамалик, тўқима йўқ, азизлар. Ҳаммаси бор ҳақиқат. Ҳаётнинг ўзида айнан шундай ҳодиса бўлган. Мабодо сиз ёз, куз ойлари йўлингиз тушиб Каттатагоб қишлоғига бориб қолсангиз, ховлиларда, кўча бўйларида, қишлоқ теварагидаги боғ-роғларда шиғил мевалари товланиб турган дарахтларга кўзингиз тушади. Халқимизда “Яхшидан боғ қолади” деган нақл бор. Ана шу дарахтлар Эркабой ота азасида улашилган кўчат навларидандир. Қолаверса, Худойберди дўстим Тошкентдаги ҳовлиси ёнида ташландиқ масканни пешона тери билан ўзлаштирган, аллақачон эл оғзига тушиб

кетган кўркам боғдаги сархил мева дарахтлари ҳам бобосидан қолган бебаҳо мероснинг барҳаёт шоҳидларидир.

Ажаб, ана шундай ардоққа лойиқ роман ўтган йиллар давомида бир неча бор қайта чоп этилди, китобхонларга манзур бўлди, бугун ҳам қўлдан қўймай ўқилипти... Адабий танқид эса у ҳақда лом-мим демади, ҳамон сукутда... Шу “гуноҳ”ни ювиш ниятида кечикиб бўлса-да, камина юқоридаги дил сўзларимни битдим.

2012 йил. март

ХОНАДОН ЧИРОҒИ ЎЧМАСИН ДЕБ...

Ҳам хаёлий-саргузашт, ҳам ҳаётӣ детектив йўналишидаги “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” романилари шуҳратидан кейин Худойберди дўстимиз галдаги соф ҳаётӣ реалистик, қисман биографик – иккинчи жаҳон уруши йиллари бошидан кечирганлари ҳақидаги ўзига хос саргузашт асар устида ишлади; роман 1975 йили китоб ҳолида чоп этилди. 1977 йили камина билан суҳбатда адиб “Беш болали йигитча” романининг кўп воқеалари ўзининг бошидан ўтган, айна саргузаштнинг материали эканини таъкидлайди. Кейинроқ ҳамкасби Хуршид Дўстмуҳаммад билан суҳбатда бу асарларнинг асл моҳияти устида сўз очиб “Беш болали йигитча... бу роман менинг кўзёшларим” дейди. Ўзбек болалар адабиёти муаммолари бўйича махсус тадқиқотлар олиб борган адабиётшунос П. Шермуҳаммадов мазкур романининг илк нашрига ёзган сўзбошида бу асарда биринчи жаҳон уруши даври машаққатлари ҳам қизиқарли саргузашт-юмористик, ҳам шафқатсиз реалистик йўсинда ифода этилганлигини уқтиради.

Орадан кўп ўтмай роман Эрвин Умеров томонидан рус тилига ўгирилади, 1980 йили Москвада таниқли адиб Альберт Лиханов сўзбошиси билан 65 минг нусхада чоп этилади. Сўзбошида мана бундай дил сўзлари изҳор этилган: “Мен ушбу китоб қўлёзмасини ўқир эканман юрак-бағрим бир эмас, бир неча бор изтироблар оловида қоврилди. Ниҳоят, асарнинг охириги саҳифасини ёпар эканман, қизиқ, кўнглим ажиб нурли туйғуларга тўлди. Аччиқ қисматлар ҳақида ҳикоя қила туриб киши қалбига ёрқин нур, ҳарорат олиб кириш ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган ноёб хислат. Худойберди Тўхтабоев ана шундай беназир истеъдод соҳибидир”.

Орадан салкам ўттиз йил ўтиб таниқли мунаққид А. Расулов “Ғаройиб салтанат” мақоласида “Беш болали йигитча” муаллифининг беқиёс истеъдоди хусусидаги юқоридаги эътирофларга ойдинлик киритиб, шуларни ёзади: “Худойберди Тўхтабоев маҳорати, топқирлиги шундаки, ҳаётдаги ғам-ташвиш, йўқотишларни бола қалбидаги табиий ҳаётсеварлик, қувноқлик – эзгуликка ташналик орқали нурлантира олган. “Беш болали йигитча”ни ўқиган китобхон йиғлайди, айти вақтда қаердадир унинг юзи, лабларига табассум қўнади. Кўздаги ёш, лабдаги табассум – “Беш болали йигитча” романи поэтикасининг асос, ўзагини белгилайди” .

Уруш даври довуллари, машаққатларининг турли-туман кўринишлари, жумладан, болалар қисматидаги аянчли асоратлари, етимлик кўргиликлари ҳақида жаҳонга машҳур асарларимиз бор. Бу ўринда Ғ. Ғуломнинг “Сен етим эмасан” шеърини, Раҳмат Файзийнинг айти шу номдаги сценарийси асосида яратилган фильмни эслаш кифоя. “Беш болали йигитча” муаллифи шу мўътабар анъанани давом эттириб ўзига хос бетакрор асар яратишга муваффақ бўлди. Роман фабуласи бир қарашда оддийгина: уруш даври до-

вуллари Фарғонанинг чекка бир қишлоғи, у ердаги кўп болали оддий бир деҳқон хонадони турмушини издан чиқарган. Куч-қувватга тўлган йигитлар жанг жабҳаларига сафарбар этилган; қишлоқнинг куни кексалар, аёллар, болалар қўлига қолган. Хонадон сардори ёши улўф Мирзаполовон эрта-ю кеч далада, бир ўзи бир тракторнинг ишини бажаради, олти боланинг онаси тракторчи Кароматхон ҳам тўну кўн тиним билмай далада ер ҳайдайди... Бўтўн бошли оила, рўзғор, беш бола ташвиши тўнғич ўғил Орифжон зиммасида. Оиланинг тўриш-тўрмуши даврига мос ҳаминқадар. Булар етмагандек, ота армияга чақирилиб фронтга кетади, орадан сал фўрсат ўтмай тиним билмас она трактор остида қолиб ҳалок бўлади... Ана энди кўринг қиёматни! Ота фронтга отлана тўриб бўтўн рўзғор ташвишлари Орифга қолаётгани учўн ич-ичидан ўртанади, унга осон эмаслигини била тўриб бирма-бир топшириқлар беради, пировардида “опанг бечорани хафа қилманглар” дея илтижо қилади. Она бечора эса сўнги видолашўв чоғида яна ўша оиланинг бош таянчи Орифжонга: “Укаларингга бош бўлгин... Даданг қайтгўнча тарқаб кетманглар. Уйимизнинг чироғи ўчиб қолмасин” дея васият қилади.

Романдаги бўндан кейинги жамики воқеалар ота илтижоси, она васияти ижроси йўлидаги интилиш, курашлар теварагида кетади; ҳам оддий - ҳаётий, ҳам ғаройиб, ҳам ачинарли, ҳам кулгили воқеа-ҳодисалар, саргузаштлар силсиласи бошланади, саргузаштлар бошида эса, табиийки, беш болали ўспирин – ўн тўрт ёшлик қаҳрамон – Орифжон туради.

Аёнки, саргузашт бў аввало воқеанавислик санъатидир. Ҳа, шўнчаки олди-қочди воқеаларни ҳикоя қилиш эмас, воқеанависликни санъат даражасига кўтариш демакдир. Ғаройиб воқеалар силсиласи жараёнида тирик инсонлар

сиймосини гавдалантириш, ўша тирик одамларнинг дарду дунёсини, оху зорини ифодалаш, булар орқали ҳаётнинг ўткир муаммоларига китобхонлар эътиборини тортиш, ўқувчи кўнглига ҳам ўт солиб куйдириш, ҳам нур, ҳарорат бахш этиб юксакликка кўтариш демакдир. Худойбердининг энг сара саргузашт романларига хос айти шу фазилатлар “Беш болали йигитча”га ҳам тўлалигича дахлдордир, адиб мазкур романида ҳам ўзининг саргузашт санъаткори эканини яна бир қарра намоён этди.

Романнинг илк саҳифаларидаёқ ота, она, сўнг етакчи қаҳрамон, унинг укалари билан таништирув лавҳаларини кўз олдингизга келтиринг. Аввало, она таърифига эътибор берайлик. Орифжон наздида у шундай қиёфада кўринади: “Мен опажонимга (онажоним – У.Н.) тикилиб қолдим, жуда ўзоқ тикилдим. Шу туришида у аёл кишига ҳечам ўхшамайди, оёғида жуда, жуда ҳам оғир кирза этик, эркаларнинг пахтали шими, эгнида серпахта фуфайка, бошида қулоқчин, юзлари кир, қўллари мой...Эҳ-эҳ, тезроқ катта бўла қолсайдим, тракторни ўзим бошқариб, опамни ҳечам ишлатмаган бўлардим”. Бу шунчаки аёл зотининг жонли қиёфаси эмас, унда қанчалар ўкинч, алам, армон мужассам! Энди отанинг фронтга кетиш арафасидаги тадоригига оид мана бу лавҳага қаранг: “Отам, мен келгунча ўтиндан қийналиб қолманглар деб, туни билан ухламай боғдаги катта ўрикни кесиб, ўтин тайёрлади, азонда тегирмонга бориб бўғдой билан жўхори тортиб келди. Битта бўрдоқи қўйимиз бор эди, укам Омоннинг тўйига боқиб юрүвдик, ўшани сўйиб, гўшт-ёғидан бир қисмини сотиб, отамга йўл харж қилиб бердик”. Ўта соддадил меҳнат кишисининг бутун борлиғи шу лавҳада мана мен деб турибди. Энди бош қаҳрамон Орифжоннинг ўзига келайлик. Аслида роман-

нинг илк сатрлари ёш қахрамоннинг ўзини таништиришидан бошланади. Қизиқ, қишлоғидаги жамики ўғил болалар уни ёмон кўришади, шунинг учун ҳам унга “Беш болали” деб лақаб қўйишган. Бунинг боиси шуки, чиндан унинг роппа-роса бешта укаси бор. Бешовиниям унинг ўзи катта қилган, туққан онаси тракторчи, уруш бошланганидан буён кечаю кундуз далада, отаси бола юпатишни билмайди, у ҳам даладан бери келмайди... Укалари ҳали ёш, Султон энди ўн иккига кирган, синглиси Зулайҳо ўн бирга... Бунинг устига “ўнта бўлса ўрни, қирқта бўлса қилиғи бошқа” деганларидек, барча укаларининг феъл-атвори ўзгача: Султон феълдор, кўнгли хушласа, эшакдай ишлайди, хушламаса, яна ўша эшакка ўхшаб, тўрт оёғини бир жойга тираб тураверади. Синглиси Зулайҳога атайлаб ишни кам буюради, ахир қиз болалар нимжон бўлишади, нимжон бўлгандан кейин уларни эҳтиёт қилиш керак деган ўйга боради. Усмон укаси жуда хаёлпараст, қозон-товоқ ювиб ўтириб баъзан ўчоқ бошида ўхлаб ҳам қолаверади, боз устига шунақанги озғинки, худди тандирга олов ёқадиган косовга ўхшайди; кун бўйи расм чизгани-чизган; эндигина беш ёшга кирган Омон укаси бўлса темир қанот бўлган чумчуқ боласига ўхшаб чирқиллаб, овқат сўрагани сўраган; шунақанги мечкайки, ҳатто ўхлаганда ҳам оғзини очиб ўхлайди. Жажжи синглиси Робия эндигина икки ёшга қиряпти...

Ориф, сўнг беш ука-сингилларига берилган шу илк таърифу тавсифлар бутун асар давомида хилма-хил воқеасаргузаштлар силсиласи жараёнида товланиб, янгидан-янгидан қирралари намоён бўла боради.

Уруш даврининг энг танг – оғир кунлари. Ориф хонадон чироғи ўчиб қолмаслиги учун ҳар қанча тиришмасин давр шафқатсизлиги унинг хоҳишларидан устун келади, беш боланинг жони омон қолишини ўйлаб, яқинлар маслаҳатига

кўра етим болалар ўйига боришга розилик билдиради; аввал туман болалар ўйидаги туриш-турмуш, сўнг Тошкентга бадарға, у ердаги сарсон-саргардонлик, оила аъзоларининг тўзғиб кетиши, Орифнинг улар бошини қовуштириш йўлидаги заҳматлари; иложсизликдан ука-сингилларига бош бўлиб, туғилган маскани – она юрт томон пиёда йўлга отланиш, йўлдаги ҳам аянчли, ҳам ғаройиб саргузаштлар... Ниҳоят, ана шу машаққатлар водийсидан эсон-омон ўтиб, асл мўддаога эришиш, ўчиб қолган оила чироғини қайта ёқишга мўяссар бўлиш бахти... Шу тариқа адиб бир кичкинтойлар оиласининг урушнинг энг шафқатсиз палласида бошдан кечирганларини саргузашт санъаткори сифатида аломат бир бадиий шаклга солиб ғоят ранг-баранг лавҳалардан иборат беқиёс қаср яратади. Бу қаср бамисоли уруш даври халқ турмушининг жонли музейи, ундаги ранг-баранг ҳаётий лавҳалар, тирик инсонлар, маросим-тадбирлар, турли-туман можаролар ифодаси мўтолааси чоғи ўзимизни ўша йиллар муҳитига тушиб қоғандай ҳис этамиз. Бир қарашда, яхши ниятда ташкил этилган детдом – етим болалар ўйлиридаги ҳаёт тинч-осуда, уст бут, қорин тўқ, ўқиш учун имкон муҳайё, гўё таълим-тарбия ҳам жойида. У ерда Ўрис холага ўхшаш жонсарак, меҳрибон онахонлар ҳам бор. Аммо сиртдан “етимпарвар” туюлган бу масканда ҳам шўро тузуми ички зиддиятлари шундоққина аён бўлиб туради. Болакайлар учун мўлжалланган ҳарбий дарслар масхарабозликнинг ўзгинаси. Айни масканда зўравон, ўғри-каззоб қароқчилар тўдаси пинҳона иш кўради, тенгдошларига шафқатсизликлар қилади, ҳаётини хавф остида қолдиради; детдом ходимлари етимлар ризқига чанг солиб, талон-тарожлик йўлини тутди. Республика пойтахтига кўчирилган етимлар расмиятчилик иллатининг қурбонига айланадилар; тумтарақай бўлиб кет-

ган Ориф оила аъзолари бошига тушган кўргиликлар айна шу ғайриинсоний сиёсатнинг мудҳиш оқибатидир.

Нисбатан осойишта туюлган етимхонада тундаги болакайларнинг мана бу фарёду нолишларини бир эшитиб кўринг-а, бу аламли лавҳа роман қаҳрамони Ориф тилидан берилади: “Тезроқ келинг, дадажоним! – деган пастбаланд овозлар, йиғлашу хўрсинишлар эшитила бошлади. Бундай қарасам, ётоқхонамиздаги эллик уч боланинг ҳаммаси чўкка түшиб олиб, қиблага қараб қўлларини ёзганча нолиш қиляпти. Бирининг дадаси, бошқасининг акаси урушга кетган, ойиси ўлганлар, қариндошларидан жудо бўлганлар бор. Ана шуларни қўмсаб, соғиниб йиғларди улар. Меҳрибон кишисининг бир оғиз ширин сўзи, суюб эркалаши, бағрига босиши хумор қилганди уларни. Меҳрга, муҳаббатга ташна қалблар фарёд чекарди ҳозир. Биламан, бу болаларнинг ҳар бири ҳозир хаёлан отасининг тиззасида ўтириб, юзларини аста силаб, мўйловидан беозор тортқилаб эркаланаяпти, бошқаси аллақачон опаси билан топишиб олган, юзларини юзларига босиб бир-бирларининг бошини майин силаб, ҳаяжондан энтикишиб, илиқ-илиқ кўз ёши тўкишяпти, она бағрининг ҳарорати, меҳрга ташна қалбларига малҳам бўлиб қуйиляпти, вужудини эритиб, танасига ҳузур бағишлаб аллалаяпти... Аммо буларнинг ҳаммаси хаёлда... Опажони аллақачон ўлиб кетган, энди тирилмайди у. Отаси бўлса олис-олисларда юрибди, акажонидан ҳам хат-хабар келмаганига анча бўлиб қолди... э худо, э художон, улар тезроқ келсайди!..”

Қанчалар аламли бўлмасин, булар ҳали ҳолва, бундан ҳам ночор, аянчли, аламли кўргиликлар, сарсон-саргардонликлар тўғилган юрт йўлида пиёда сафар жараёнида рўй беради. “Йўл азоби – гўр азоби”, “Ит ётиш – мирза туриш”

деган маталлар бежиз айтилмаган. Орифжоннинг бир ўзи бўлганида, ҳар қанча мушкул бўлмасин, тоқат қилиш мумкин эди, турли ёшдаги, турли хулқ-атвордаги ўка-сингиллар карвонига сардор бўлиб, ўларни машаққату ўқубатлар, тангликлар, хўрликлар тўзонидан олиб ўтиш осон эмас, азизлар. Энг мушкул, тиғиз дақиқаларда у тан азобидангина эмас, руҳий қийноқлар оловида ҳам ўртанади. Саргузашт асарларда руҳий ҳолатлар ифодаси ўчун имкон тордек тўюлади, аммо адиб ўрнини топиб қаҳрамоннинг руҳий изтиробларини ҳам моҳирона изҳор этишга муяссар бўлади. Орифжон бир қишлоқдаги танг вазиятдан эсон-омон чиқиб далада ажириқ ўстига ўзини отади-ю, юмшоққина ўт ўстида дўмалаб аламдан бошларини ерга ўриб ўзоқ йиғлайди. Нега шундай қилаётганини ўзи билмайди. Эҳтимол, қишлоққа қайтиб ота-онасининг чироғини ёқаман деб бечора ўкаларини қийнаб қўйгани ўчун шундай ҳолга тушгандир, эҳтимол, ўкалари ҳар ёққа тарқаб кетишидан қўрқиб, ўзбошимчалик қилиб, ўларни “осойишта” муҳитдан маҳрум этиб, ярим оч, ярим яланғоч тентиратиб юргани ўчун ўзини айбдор сезиб ўртанаётгандир... Одам боласининг руҳий кечинмалари сир-синоати тагига етиш қийин. Ўша изтиробли дақиқаларда қаҳрамон кўнглида ғаройиб ҳолат рўй беради, кўксидagi оғир нарса бирдан эриб кетгандек ўзини енгил ҳис этади; чалқанча ётиб кўкимтир осмонга, уводадек парча-парча бўлиб титилиб кетган оппоқ бўлутларга тикилиб жим қолади... “Осмон нега бунақанги кенг, бунақанги тўбсиз экан-а” дея хаёлга толади. Хаёли бирдан нариги дунёга кўчади: “Одам ўлганда жони осмону фалакка ўчиб кетади дейишади. Ростмикан? Эҳтимол, опамнинг ҳам жони шў поёни йўқ бўшлиқда муаллақ юргандир... Хў ана, қушларга ўхшаб алланарсалар саланглаб ўчиб юришиб-

ди, эҳтимол, нариги дунёга кетаётган арвоҳларнинг шарпасидир улар..." деган ўйларга боради. Ўша дақиқаларда ич-ичидан хўрсиниш келиб, миясида аллақандай фикрлар чарх уриб, юраги ширин тўлқинланади, ниҳоят, қалбидан мана бу шеърий сатрлар тўкила бошлайди:

*Нарги дунёга борсангиз,
Опажонимни кўрсангиз,
Орифжондан салом денг.*

*Расм чизган ўғлингиз,
Худди сизнинг ўзингиз,
Усмонжондан салом денг.*

*Қоши қаро қалдирғоч,
Туз тотмаган – қорни оч,
Омонжондан салом денг.*

*Тили ширин, жажжи қиз,
Ҳам отаю онасиз
Робиядан салом денг.*

*Ҳусни ҳам эди кўркам,
Бедарак кетган укам,
Султонжондан салом денг.*

*Сизни қўмсаб йиғлаган,
Эртаю кеч бўзлаган,
Зулайҳодан салом денг.*

Олти саргардон йўловчи тилидан марҳум онажонига ғойибона йўлланган бу дил розлари, фарёду нолалар асардаги фиғоннинг энг авж пардаси каби янграйди.

Хўш, одам боласи дош бериши мумкин бўлмаган азобу изтиробларга тўла бу асарда нозиктаъб адибу адабиётшунослар таъкидлаган ҳаётбахш, умидбахш, киши кўнглига нур, ҳарорат олиб кирадиган манба-асос нимада? Аввало, асар марказида турган, эзгу мақсад – ўзи учун энг қадрдон онажони васияти, отаси илтижоси – уруш тўзони ўчирган уй чироғини қайта ёқиш иштиёқида ёниб яшаётган, бу йўлда ҳар қандай машаққату бало-офтларни енгиб ўтишга тайёр чин ўғлон Орифжон қалбидаги сўнмас маёқ ўша сеҳрли нур манбаидир. Ориф ҳам бошқа одамлар қатори танг вазиятларда гоҳо иккиланади, умидсизликка тушади, лекин кўп ўтмай аслига қайтади, аҳдида қатъий туради! Пировардида ниятига эришади, қишлоғига қайтиб уй чирғини ёқади, ота-она ишини давом эттиради, фронт орти бригадасида табелчи бўлиб ишлай бошайди.

Асар поёнида персонажлардан бири шундай дейди: “Укаларига беҳад меҳрибонлик, бошига ташвиш тушганда ўзини йўқотмаслик, халқ, Ватан талаб қилганда ота-она ўрнини боса олиш... раҳмат сизга Орифжон Мирзаев! Бир эмас, беш укани боқиш, кечалари ухламай кир ювиш, овқат тайёрлаш, яна далада икки норма иш, табелчилик! Мана буни чинакам қаҳрамонлик деса бўлади”.

Асарга умидбахш руҳ берган иккинчи муҳим омил, унда бир қатор нурли чехралар, сиймоларнинг мавжудлигидир. Аввало, эл-юрт, мамлакат тақдири қил ўстида турган дамларда шу эл-юрт учун жони-танини фидо этган ота, она, қолаверса, мушкул дамларда етимлар бошини силаган, уч фарзандини жангга кўзатиб, бор-будини улар учун замба-

рак сотиб олишга сарф этган соддадил Парфи бува, меҳри дарё Ёрис хола, машаққатли сафар чоғи қаҳрамон йигитча дуч келган танти Аскар амаки, темир йўл қоровули, саховат-пеша Пакана бува кабилар билан танишув китобхон дилига ажиб бир нур олиб киради; ғам-ташвишлар, изтироблар исканжасида толиққан диллардан ғам-алам чекиниб, юзларда табассум жилва қила бошлайди.

Ниҳоят, яна бир муҳим омил – асар воқеалари бошдан-оёқ халқ даҳоси яратган латифа, эртак, қўшиқлар жўрлигида ҳикоя ва ифода этилганидадир. Умуман олганда, Худойбердининг деярли барча романлари поэтикаси фольклор руҳи билан йўғрилган, айниқса, улардаги латифа, эртак, қўшиқларнинг ўрни махсус тадқиқот учун бой озуқа беради, ҳар бир асарда уларнинг бадиий-эстетик вазифаси ўзгача. “Беш болали йигитча”дек фожиавий йўналишдаги асарда эса латифа, эртак, қўшиқлар кўпроқ асарга ҳаётбахш руҳ бахш этган, персонажларни танг вазиятлардан олиб ўтишда нажот воситаси бўлиб хизмат этган.

“Беш болали йигитча” салкам қирқ йил давомида қайта-қайта босилди, аввалгидек бугун ҳам қўлма-қўл ўқилипти, ўзга тилларга таржима қилинди, қилинапти, ўзимиздагина эмас, хорижда ҳам юксак баҳосини олди, оляпти. Бу асар, айниқса, роман қаҳрамони Орифжонга тенгдош Худойберди-ю мен каби замондош авлод учун ниҳоятда қадрли. Асарнинг биринчи ва охириги қисмларида қаламга олинган воқеалар ёзувчининг она юрти Каттатағоб қишлоғида юз беради, бу маскан камина туғилиб ўсган Рапқон қишлоғига ёндош, қўшни. Асардаги аксар воқеалар, персонажлар прототиплари шахсан менга таниш. Шўкурки, мен у кезлари етим эмасдим, аммо уруш туфайли ота-онадан етим қолганлар бошига тушган савдолардан эзилиб, ўртаниб ўсганман. Худди

Орифжон каби ўн уч ёшимда олтинчи синфда ўқишни қўйиб “патриот”лик қилиб фронт бригадасида табелчи бўлиб ишлаганман... “Беш болали йигитча”ни ўша давр ҳаётимнинг ёрқин бир ёдгори сифатида беҳад қадрлайман. Орадан 37 йил ўтиб бу романни Мустаҳкам оила йилида, мамлакатимизда мўътабар таомил тусини олган Хотира ва қадрлаш куни арафасида қайта мутолаа қиларканман яна бир бор кўзимда ёш қалқиди, қалбимда эса ғурур, ифтихор ҳисси жўш урди, ана шу туйғу каминани ушбу мақолани ёзишга ундади.

2012 йил, апрель

САРГУЗАШТ САРҲАДЛАРИ

(Ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан сўхбат)

ТАНҚИДЧИ. Саргузашт, детектив асарларга ҳамиша қизиқиш катта бўлган. Ҳозирги кунда ҳам шундай. Хусусан, болалар, ўсмирлар “саргузашт роман”, “детектив кино” деса ўзини томдан ташлайди.

ЁЗУВЧИ. Тўғри, саргузашт ва детектив асарларга қизиқиш ҳамиша жуда катта бўлиб келган. Болалар, айниқса, ўсмирлар шунанга асарлар деса ўзини томдан ташлайди, деган гапингизга ҳам шу хил адабий турнинг бир фидойиси сифатида бажонидил қўшиламан. Фақат шунини қўшимча қилмоқчиманки, бу хил асарлар ва кинофильмларни, агар улар юксак бадиий маҳорат билан яратилган бўлса, катталар ҳам бажонидил ўқиб, бажонидил томоша қилишади. Телевизорда детектив фильмлар намойиш қилинадиган кунлари кўпинча, кўзим яхши ўтмайди деган баҳона билан, болаларни нари суриб, олдинроққа ўтириб оламиз. Аёлларимиз ҳам шунанга фильмларга ёки китобларни ўқишга бе-

рилиб кетиб паловнинг тагини куйдириб қўйган пайтлари кўп бўлган, шундай эмасми?

Саргузашт ва детектив асарларни Сиз негадир бир саволга бирлаштиряпсиз. Менимча, бу унча ўринли бўлмас. Негаки, булар ўзларининг ички қонуниятлари ва талабларига эга бўлган мустақил адабий шакллар. Бири ўз сюжетини бошдан кечирилган фавқулодда ранг-баранг воқеалар асосига қурса, иккинчиси, жиноят ва жиноятчини қидиришдан келиб чиқадиган ҳаракат, материаллар асосига қурилади. Конан Дойлнинг асарлари билан Александр Дюма асарларининг материалларида ва бу материалларни талқин этишда кескин фарқ бор... Қорни оч одам олдига келтирилган таомни аралашига тушириб, бир хилда лаззатланиб, ошпазга офарин деганидек, ҳозирча, бизда бу хил асарлар ҳаддан ташқари оз бўлгани учун қўлимизга тушганини очкўзлик билан шоша-пиша ўқиб, шунисига ҳам шукр деб, муаллифга офаринлар айтапмиз ва тўғри қиялпмиз. Бундай асарлар кўпайиб борган сари унинг хусусиятлари ҳам тиниқлашиб бораверади, уларга талабчанлик ҳам ошаверади.

ТАНҚИДЧИ. Детектив ва саргузаштнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги гапларга кейинроқ қайтамиз. Ҳозирча, бу хил асарларнинг мафтункорлик сирини масаласини ойдинлаштириб олсак. Инсон табиатан сирли нарса, ҳодисаларга қизиқувчан бўлади. Бу хусусият болалик ва ўсмирликда айниқса кучли экани аён. Саргузашт, унинг таркибига кирувчи детектив асарлар худди шу сирли, сеҳрлилик хусусияти тўғрисида кўпчилик, хусусан, ёшлар эътиборини ўзига тортса ажаб эмас.

ЎЗУВЧИ. Хўш, нима учун болалар, айниқса, ўсмирлар бу хил асарларни қизиқиб ўқийди? Гарчи бу масалада статистика маълум бўлса-да, шахсан менинг ўзим ҳам баъзи

бир кузатишлар қилганман. Туман болалар кутубхоналари томонидан ёш китобхонларга: “Сиз қайси жанрлардаги асарларни севиб ўқийсиз?” деб савол тарқатилганида, ҳар юзтадан етмиштаси: “Саргузашт, детектив, фантастика асарларини”, деб жавоб қайтаришди. Республика болалар кутубхонасининг кўрсаткичлари эса бундан ҳам юқорироқ. Чунки бола табиатан ўзи яшаб турган дунёни билишга катталарга қараганда чанқоқ. Сиз айтгандай, сирли туюлган нарсаларга эса ўта ўч бўлади. Айниқса, ўн уч-ўн беш ўртасида – болаликдан ўсмирликка ўтиш палласида бир неча янги майллар пайдо бўлади. Яъни бола физиологик жиҳатдан эмас, балки маънавий ва психологик жиҳатда ҳам ўсади, ўсмир руҳиятида фавқулодда нарсаларга ўчлик кучаяди. Ҳар қандай шароитда ҳам ўзини йўқотмайдиган, жисмоний жиҳатдан бақувват, темир иродали, ақлу заковатда баркамол қаҳрамонлар билан учрашгиси, уларга тақлид қилгиси, ана ўшалардек бўлгиси келиб қолади. Ўзи яшаб турган оила – мактабдан иборат дунё энди унга торлик қилиб, денгизларда жавлон ургиси, чўққиларни забт этгиси, ўрмонларда ваҳший ҳайвонлар билан учрашгиси келаверади. Саргузашт асарларда эса ана шундай бола – ўсмир идеалига мос тушадиган, унга маънавий орому қаноат берадиган қаҳрамонлар тасвир этилади.

Адолат туйғуси ўсмирда беҳад кучли бўлади. Унинг қалби ҳали тонг ҳавосидек мусаффо, хат битилмаган қоғоздек оппоқ бўлади. Бу беғубор қалб ноҳақлик қораланишини, ожизлик ҳимоя қилинишини, яхшилик ёмонлик устидан тантана қилишини, жиноят фош бўлишини, жиноятчи жазоланишини доимо талаб қилиб туради. Бу маънавий талаб, агар таъбир жоиз бўлса, баъзан физиологик ва биологик талаб даражасида кучли бўлади. Фақат бугина эмас,

сирли нарсаларнинг поёнига етиш, чигал жумбоқларни ҳал этишга интилиш, ўзи яшаб турган мураккаб ва ранг-баранг оламнинг мураккаб ва ранг-баранг сирү асроридан воқиф бўлишга интилиш ўсмир табиатининг доимий эҳтиёжидир. Ўсмирларнинг саргузашт ва детектив асарларга катта қизиқиш билан қараш сирларининг сабаблари, менинг кузатишимча, ана шулар.

ТАНҚИДЧИ. Жаҳон адабиётида саргузашт, детектив асарлар муносиб ўрин олган. Лекин негадир бизда бу тур нисбатан суст ривожланган. Кейинги йилларгагина келиб бу соҳада бир оз жонланиш рўй берди.

Саргузашт ва детектив асарларга менсимай караш, бу борадаги назарий чалкашликлар ҳам унинг йўлига тўғаноқ бўлган. Яқин-яқинларга қадар саргузашт, детектив жиддий адабиётга мансубми ёки йўқми, деган масала устида баҳслар кетар эди, саргузаштни шунчаки “олди-қочди” деб аташ касали ҳали ҳам йўқолгани йўқ, детективни таърифлашда эса ўта қўпол чалкашликлар мавжуд. Чунончи, “Адабиётшунослик терминлари луғати”да: “Детектив адабиёт... буржуа саргузашт адабиётининг бир тури. Бу адабиёт айғоқчиларнинг мураккаб саргузаштларини ҳикоя қилувчи романлар, қиссалар ва ҳикоялардан иборатдир”, – дейилади.

Конкрет асарларни баҳолашда уларда учрайдиган саргузашт ва детектив хусусиятларни камчилик деб аташ ҳоллари ҳанузгача учраб туради.

ЁЗУВЧИ. Юрт бой бўлса, унинг бозори ҳам тўкин бўлади. Адабиёт бой бўлса, унинг жанрлари ҳам ранг-баранг бўлиши табиийдир. Бизда саргузашт ва детектив унча ривожланмаганлиги бу катта камчиликдир. Сиз айтган гапларга қўшилган ҳолда, мен бунинг сабабларини яна шуларда деб биламан. Бир донишманд киши мансаб билан улуғ эмас,

балки мансаб шахс билан улуғланади, деган экан. Эдгар По давридан бошлаб катта адабиёт ичида бир кўриниб, бир йўқ бўлиб юрган детектив адабиёт Конан Дойл даврига келиб шундай бир чўққига кўтарилдики, жиддий адабиёт вакилларининг кўпини доводиратиб қўйди... Айтмоқчиманки, саргузашт ва детективнинг фидойиси бўлган ёрқин истеъдоднинг ўзи бизда етишиб чиқмайроқ турибди. Чиққанда ҳар қандай тўсиқларни мажақлаб ўтиб, бу хил адабиётнинг ҳаётийлиги ва гўзаллигини исботлаб берган бўларди.

Иккинчи сабаб шуки, адабиётимизда бу жанрга лоқайд қараш ҳамон давом этмоқда. Ҳозир айти вақти. Уюшмамиз қошида саргузашт, детектив ва фантастик адабиётлар кенгаши, ҳеч бўлмаса, шўъбаси ташкил этиб, шу соҳага қизиқувчиларнинг бошини бир-бирига қўшиш керак.

ТАНҚИДЧИ. Сиз айтмоқчи, бу хил адабиёт ривожини учун ташкилий характердаги масалаларни ҳал этиб олиш жуда муҳим. Айти пайтда, унинг назарияси, бу хил асарларнинг илмий таҳлили ҳам кечиктириб бўлмайдиган масалалардан. Боя Сиз саргузашт билан детективни бир савол остига бирлаштиришга эътироз билдирдингиз. Менимча, уларни бир-бирига зид қўймаслик керак. Детектив саргузашт бағрида туғилиб, у билан ҳамкорликда ривожланиб келяпти.

ЎЗУВЧИ. Мен ҳам уларни бир-бирига қарши қўймоқчи эмасман, орадаги нозик тафовутни таъкидламоқчиман, холос. Саргузашт билан детектив гарчи ўзларича мустақил бўлса ҳам, уларнинг бир-бирига ўхшаб кетадиган томонлари кўп. Бу икки адабий шаклни бақамти яшаётган икки аҳил қўшнига ўхшатиш мумкин. Керак бўлганда бир-бирига ёрдамга чиқади. Мушкулени осон қилади, керак бўлганда иш асбобларини бериб туради, икки хонадоннинг равнақи учун бири иккинчисига ҳамиша ёрдамлашиб туради.

Детективнинг, менинг кузатишимча, талайгина шартлари бор. 1. Асарда албатта ижтимоий мотив биринчи ўринда туриши керак. 2. Асарнинг бошланишидаёқ жиноят ёки қотиллик юз бериши лозим. 3. Изқувар ўз атрофидагиларга қараганда ақллироқ, идроклироқ, топқирроқ бўлиши шарт. 4. Китобхон билан изқуварнинг жиноят ҳақидаги хабардорлиги бир хилда бўлиши керак. 5. Мўҳаббат, оила мотиви биринчи планга чиқмаслиги керак. 6. Изқуварнинг ўзи жиноятчи бўлмаслиги керак. 7. Изқувар жиноятчи ёки қотилни тасодифан эмас, балки майда икир-чикирларни таҳлил қилиб, индуктив мулоҳазалар билан топиши керак. 8. Изқувар кроссворд жумбоғини ечгандек ҳаракат қилиши шарт. 9. Кроссворд жумбоғини ечиш реалистик асосга қурилиши керак. 10. Детектив асарда жиноят битта бўлиши талаб қилинади. 11. Жиноятчининг жиноятни беркитишдаги ўсталиги изқуварнинг ўсталигидан кам бўлмаслиги керак – изқувар ақлли душман билан юзма-юз бўлиши керак... Хуллас, детектив асарларга ана шунга ўхшаш яна ўнлаб талаблар кўйилади.

ТАНҚИДЧИ. Ҳар қандай адабий шакл ҳам ўзининг бетакрор хусусиятлари, талаблари, ички қонуниятлари билан тирик. Бу, табиийки, саргузашт ва детективга ҳам дахлдор. Лекин Сиз детектив талабларида бир оз қаттиққўллик қилиб юбораётган кўринасиз; аниқроғи, Сиз таъкидлаган хусусиятлар кўпроқ Конан Дойл ва унинг анъанаси руҳида яратилган асарларга хос. Кўпчилик халқлар адабиётида детектив сюжет орқали севги, оилавий, маиший-ахлоқий масалаларни бадиий таҳлил этувчи психологик йўналишдаги асарлар ҳам бор. Уларда муаллифларни жинойий ҳодисаларнинг, фожиаларнинг психологик замини, маънавий-ахлоқий томони кўпроқ қизиқтиради. Л. Толстой, Ф. Достоевскийлар худ-

ди шу йўлдан борганлар. Бизда ҳам Сиз таъкидлаган талаблар асосида яратилган – саргузашт, детектив ҳодисалар силсиласи биринчи ўринда турадиган асарлар билан бир қаторда психологик йўналишдаги детектив асарлар ҳам яратилган. Ў. Умарбековнинг “Ёз ёмғири”, “Жўра қишлоқ”, Тоҳир Маликнинг қатор асарлари шу кейинги турнинг яхши намуналари.

ЁЗУВЧИ. Кечирасиз, мен детектив “талаблари”ни санаганимда қисман ўз тажриба ва кузатишларимни ҳисобга олган эдим, бошқа бирор адиб ўз тажрибаларидан келиб чиқиб детективнинг хусусиятларини бошқачароқ тасаввур этиши табиий.

ТАНҚИДЧИ. Мени бизда энди оёққа туриб келаётган детектив ва реалистик саргузаштнинг миллий ўзига хослиги масаласи кўпроқ қизиқтиради. Гарчи бизда детектив XX асрда туғилиб шаклланиш йўлига кирган бўлса-да, саргузаштнинг тарихи олис-олисларга бориб тақалади. Халқ оғзаки ижоди – эртақлар, дostonлар, улар замирида яратилган жангномалар, ривоят, ҳикоят ва дostonлар, жумладан, Навоийнинг “Сабъаи сайёр”, “Лисон ут-тайр” асарлари саргузашт турининг энг нодир намуналаридандир. Шундан бўлса керак, биздаги детектив намуналарига кўра саргузашт асарларда миллий ўзига хослик ёрқинроқ.

ЁЗУВЧИ. Тўғри, “Сабъаи сайёр”, “Лисон ут-тайр” асарлари саргузашт турининг энг қадимги ва нодир намуналаридандир. “Гўрўғли” туркумига кирган халқ дostonлари-чи? Улар туркий халқлар саргузашт асарларининг энг гўзал намуналаридир. Гўрўғли султон, Авазбек ва Равшанхонлар эса ёшу қари қалбини бир хилда ром этувчи, уларнинг идеалига бир хилда мос тушувчи қаҳрамонлардир. Бизда саргузашт жанри узоқ асрлар давомида эртақ шаклида яшаб келди. Масалан, “Уч оға-ини ботирлар” эртагини олинг. Қопқоронғи тунда аждар билан олишув, чангалзорда баҳайбат

шер билан бўлган жанг, ёвуз ниятли қароқчиларнинг ўлдирилиши, хоннинг ҳарамига, канизаклар кошонасига Кенжа ботирнинг билдирмасдан кириб бориши... саргузашт ишқибозларининг диққатини ўзига тортиб, юракларни ўйнатиб юборадиган воқеалар айти шулар эмасми? Бугунги кунда саргузаштга кўл ураётган адиб бу анъаналарни четлаб ўтиши мумкин эмас, уларни “миллий ўзига хослик”нинг бебаҳо сарчашмалари деб биламан.

ТАНҚИДЧИ. Ўтмишдаги ёзма саргузашт сюжетли эпик асарлар билан фольклор асарлари орасида тафовут айтарли йўқ даражада. Асримиз бошларига келиб саргузашт ривожида бурилиш юз берди, энди у реалистик йўлга тушиб ола бошлади. Ҳамза, Абдулла Қодирийнинг илк изланишлари шундан далолат беради. Қадимда, адабиётда романтизм ҳукмрон бўлган кезларда саргузаштга хос хусусиятлар – ўта шартлилик, сирли-сехрли фавқулодда ҳодисаларга мойиллик осонгина сингишиб кетаверган, сўз санъати ривожи реализмга кўчгандан кейин, ҳаётни реалистик акс эттириш учун кураш авж олган кезлари шартлиликка мойил адабий тур, жанр ва услубий оқимлар ривожида муайян қийинчиликлар рўй берди. Чунончи, қадимий саргузаштнинг ҳикоя қилиш тарзи баъзан ҳаётнинг реалистик картинасини гавдалантиришга монелик қила бошлади. С. Айнийнинг “Бухоро жаллодлари” асарида қисман шу ҳолни кўриш мумкин. Бироқ бу қийинчилик секин-аста бартараф этила бошлади, А. Қодирийнинг “Калвак махзумнинг хотира дафтарида”, Ғ. Ғуломнинг “Шум бола” асарлари орқали реализм саргузашт адабиётда ҳам узил-кесил тантана қилди...

Афсуски, 20-30-йиллар ўзбек адабиётида эришилган бу тажриба кейинчалик анча вақт эътибордан четда қолди, ниҳоят, 60-йилларга келиб саргузашт, детектив адабиёт-

нинг ўзи ҳам, уларда фольклор аъёналаридан фойдаланиш тенденцияси ҳам қайта жонлана бошлади.

ЁЗУВЧИ. Худди шу даврга келиб саргузашт асарларининг жонланиб кетишига сабаб шу бўлдики, фан ва техника инқилоби амалга оша бориши билан юртимизда маънавий ўзгариш юз берди. Диди ва талаби юксак бўлган янги китобхон авлоди етишди. Бунинг устига бизнинг болалар адабиётимизда узоқ йиллар давомида панду насихатлар асосига қурилган йўналиш жуда кучли эди (болалар шеъриятида бу нарса ҳамон давом этиб келяпти). Катталарга салом берса яхши бўлади, овқат олдидан қўлингни ювиб олсанг, ундан ҳам соз бўлади, мазмунидаги катта-кичик асарлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетган эди. Ўзингиз ҳам биласизки, бола табиати насихатдан кўра намунага кўпроқ мойил бўлади. Натижада ҳалиги характердаги китобларни ўқувчилар камроқ ўқийдиган бўлиб қолишди. Муаллим синфга кириб, жонини жабборга бериб дарс ўтса-ю, болалар унитинглашмай, деразадан ўтган-кетганни томоша қилиб ўтирса ёки шериги билан алланарсалар ҳақида шивирлашиб, қиқирлашиб ўтирса, муаллим ноқулай аҳволга тушиб қолади. Бола олдидаги масъулиятни сезса, кейинги сафар дарсни жонлантиришга, қизиқарлироқ қилиб ўтишга ҳаракат қилади. Менинг назаримда, кўпчилик болалар адабларининг саргузашт ва детективга қўл уришининг боиси ана шундан бўлди. Фольклор аъёнасининг қайта жонланиши масаласига келсак, саргузашт фантазия билан тирик, фольклор эса фантазия бобида ёзувчи учун бамисоли бир қанот.

ТАНҚИДЧИ. “Сир очилди” дсб атаган қиссангиз ҳам саргузашт ўсули ва услубида ёзилган эди. Лекин у китобхонлар эътиборини қозонолмади, танқидчилар назаридан четда қолди. Нега шундай деб ўйлайсиз? Дастлаб “Сехрли қалпоқча” номи остида эълон қилинган, кейинча-

лик “Сариқ девни миниб” деб аталган саргузашт асар катта доврұғ қозонди. Ўзимизда бир неча бор қайта нашр этилди, рус ва талай хорижий тилларга таржима қилинди. Бундай муваффақиятнинг “сири” нимада деб биласиз?

ЁЗУВЧИ. Қушнинг юксак парвози учун қанот қанча зарур бўлса, саргузашт турида қалам тебратаётган ёзувчи учун фантазия ҳам шунчалик зарурдир. “Сир очилди”да турмушдаги воқеани қандай кўрган бўлсам, шундайлигича, унга ҳеч қандай ижтимоий-ахлоқий юк қўймасдан, фантазиясиз ёзиб қўя қолган эдим. “Сеҳрли калпоқча”да эса шарқ эртаклари ўсулидан фойдаланган ҳолда, фантазияга кенг ўрин берганман. Эҳтимол, шунинг учундир, биринчи асар қаноти юлинган қушдек ҳаққалаб-ҳаққалаб маҳалладан нарига чиқолмади. Иккинчиси эса, парвозни баланд олиб, дунёни айланиб юрибди.

ТАНҚИДЧИ. Фақат шугина эмас. Бунинг сири, сабаблари кўп. Аввало, бу асардаги воқеалар шунчаки “олди-қочди”лар эмас. Асар қаҳрамони Ҳошимжоннинг ғаройиб саргузаштлари воситасида ҳаётнинг хилма-хил лавҳалари ҳаққоний гавдалантирилган, хилма-хил, ўта миллий характерлар яратилган, муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларга эътибор жалб этилган. Хуллас, саргузашт “жиддий адабиёт”га хос хусусият касб этган. Айни пайтда фольклор аънанаси бу асарга бетакрор миллий ўзига хослик бахш этган.

Асарда сеҳрли қалпоқча ҳақидаги эртак, шу эртакдаги муҳим деталь – сеҳрли қалпоқча ниҳоятда қўл келган. Шу эртак, эртакдаги деталь қандай хаёлга келиб қолди. Эслай оласизми?

Шуниси ҳам борки, асардаги асосий нарса эртак айтиб бериш эмас, эртак, ундаги деталь – сеҳрли қалпоқча ҳаёт ҳақиқатини гавдалантириш, воқеаларни бир-бири билан

боғлаш учун бир восита. Шу билан баробар, асарни шу эртак, сеҳрли қалпоқчасиз тасаввур этиш ҳам мушкул.

ЁЗУВЧИ. Фельетончи сифатида баъзан жиноятлар изидан ҳам борардим-у, уни фош қилолмай, ҳафталаб бош қотирардим, хит бўлиб кетардим. “Қани энди, сеҳрли қалпоқчанг бўлса-ю, кийиб, ҳеч ким кўрмайдиган бўлиб олгач, жиноятчилар орасига кириб, кирдикорларини кетма-кет фош қилиб ташлайверсанг...” дея орзу-хаёлларга берилган пайтларим ҳам бўларди. “Сеҳрли қалпоқча” сарлавҳали бир фельетон ҳам ёзганман. Кейин ўйлаб қолдим, борди-ю шу сеҳрли қалпоқчани ишёқмас, оқкўнгил бир боланинг қўлига бериб, унинг саргузаштларини ёзиб, каттакон бир хулоса чиқарсам-чи, деган фикр келди бошимга... Сеҳрли қалпоқчанинг бошланиши ана шундай бўлди. Демак, мақсад, ўзингиз айтганингиздек, болаларга эртак айтиб бериш эмас эди, албатта.

ТАНҚИДЧИ. Асарнинг иккинчи китобини ёзишга нима даъват этди?

ЁЗУВЧИ. Конан Дойл бир муддатга келиб ўз қаҳрамони Шерлок Холмсни ўлдириб қўяди. Уни қаттиқ севиб қолган кенг китобхонлар оммаси бундан норизо бўлиб, муаллифнинг қилмишини кескин қоралашади, андак бўлмаса уни судга беришгача бориб етишади. “Сариқ девни миниб”ни тугатганимдан сўнг мен ҳам ана шунга ўхшаш аҳволга тушиб қолдим. Юзлаб, балки минглаб ўқувчилар Ҳошимжон саргузаштларини давом эттиришимни қатъиян, такрор айтаман, қатъиян талаб қилиб туриб олишди... Бунинг устига менинг ўзимда ҳам ёш китобхонга айтадиган гапим ҳали кўп эди. Шулар сабаб бўлдию, иккинчи китобни ёзишга жазм қилдим.

ТАНҚИДЧИ. “Сариқ девнинг ўлими”да, гарчи бош қаҳра-

мон Ҳошимжон асар марказида турса-да, у шунчаки аввалги асарнинг давоми эмас. Асар услуб ва усул эътибори билан ҳам ўзгача. “Сариқ девни миниб” саргузашт асар бўлса, “Сариқ девнинг ўлими” детективнинг яхши намунаси... Саргузашт усулидан детективга кўчиш зарурияти қандай туғилди?

ЎЗУВЧИ. Ёзувчи ёзилажак асарларига шакл, услуб танлаганида, одатда қўлидаги материалнинг характери ва талабидан келиб чиқади. “Сариқ девнинг ўлими”нинг материали жиноят ва жиноятнинг фош қилиниши хусусида эди. Менинг айтмоқчи бўлганим “жиноятчилик ва тартиб бузилишини бутун халқ оммаси оёққа тургандагина таг-томири билан тугатиш мумкин” деган гапни реаллаштириш учун худди ана шундай материал керак эди. Демак, қўлимдаги материал ҳам, айтмоқчи бўлган гапим ҳам ўз-ўзидан детектив шаклини талаб қилиб турган эди. Саргузаштдан детективга ўтишимнинг зарурияти ана шу сабабдан келиб чиққан.

ТАНҚИДЧИ. “Сариқ девнинг ўлими” яна шу жиҳатдан характерлики, унда ҳам саргузашт, ҳам детектив, ҳам фантастик, ҳам сатирик асарларга хос хусусиятлар қоришиб кетган.

ЎЗУВЧИ. Саргузаштда сатирик хусусиятларнинг ёндош ҳолда келиши улкан адилларда ҳам учрайди, “Том Соьернинг бошдан кечирганлари”, “Калвак махзум”, “Шум бола”лар бунинг учун гувоҳ... Бир чеккаси, шулар менга йўл очган бўлса ажаб эмас.

ТАНҚИДЧИ. “Беш болали йигитча” романининг туғилишидан қисман хабарим бор. Уруш йилларидаги болалик ҳақида асар ёзишни кўпдан бери орзу қилардингиз. Нега яна саргузашт ҳикоя йўлини танладингиз?

ЎЗУВЧИ. Бу кўпроқ услубга оиддир. Услуб ёзувчи ихтиёридан ташқари ички бир майлнинг талаби билан белгиланса керак. Аввалги икки романим саргузашт усули-

да битилган эди. Бу усул руҳиятимга хийла сингиб қолган эди. Иккинчидан, “Беш болали йигитча” романининг кўп воқеалари ўзимнинг бошимдан ўтган, айти саргузаштнинг материали эди. Услуб ёзувчи айтмоқчи бўлган гапнинг ифода формаси, яъни оҳангидир. Оҳанг ашулада қанақа гап айтмоқчи бўлганингизга қараб белгиланади. Шунинг учун ҳам “Самарканд ушшоғи”нинг оҳанги ғамгин ҳам босиқроғу “Олмача анорингга балли” қўшиғининг оҳанги енгил ва ўйноқидир.

ТАНҚИДЧИ. “Сариқ девнинг ўлими”, “Беш болали йигитча” асарларининг охирида тантанавор руҳ устунлиги ҳақида бир вақтлар эътироз билдирган эдим. Бу эътироз ўз вақтида хилма-хил фикр ўйфотган эди.

ЁЗУВЧИ. Мен болалар ва ўсмирлар учун ёзилган асарлар албатта қаҳрамоннинг ғалабаси, тантанавор бир руҳ билан якунланиши тарафдориман. Қани, болаликда эшитган эртакларингизни бирма-бир кўз олдингизга келтириб кўрингчи, қайси бирида қаҳрамон енгилгану, қора кучлар тантана қилган? Эртаклар эса, катталар учун эмас, балки болалар учун тўқилади. Ёки болалар адабиётининг энг машҳур асарларини бир бошидан эслаб чиқинг-чи, қайси бирида асарнинг бошидан-охиригача бола идеалининг тимсоли бўлган ижобий қаҳрамон ниятига етолмай қолган? Бола ўз идеалининг ёвуз кучлар устидан ғалаба қилишини, «шундай қилиб қаҳрамон муроду мақсадига етибди», деган ҳукму азални эшитгиси келади. Чунки унинг руҳиятига ғамгинлик, умидсиз якун мутлақо бегонадир. Сиз, болалар адабиёти билан катталар адабиёти материалларида фарқ йўқ, балки талқинида фарқ бор, модомики шундай экан, турмуш ҳақиқати қандай бўлса шундайлигича беравериш керак, деган фикрдасиз. Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема”, “Эрта

учган турналар”, “Олапар” асарларида ўсмир қахрамонлар ҳалок бўлгани ёки ҳалокат ёқасига бориб қолгани тасвирланган демоқчисиз. Тўғри, ўша асарлардаги воқеалар ана шунини тақозо этади. Лекин бу асарлар ўсмирлар учун ёзилмаган, балки ўсмирлар ҳаётидан олиниб катталар учун битилгандир... Шундай қилиб, мен болалар учун ёзиладиган асарларда тантанавор руҳ ҳукмрон бўлиши керак деган фикрдаман. Руҳи синиқ, ғамгин тугалланган бирон асарни болалар ўртасида шўхрат қозонганини эслай олмайман.

ТАНҚИДЧИ. Эҳтимол, бу гапингиз эртақларга, эртақлар асосида яратилган асарларга ва қисман саргузашт, детективга хосдир, лекин буни умуман болалар адабиётининг ўзгармас, қатъий қонунияти деб талқин этиш тўғри бўлмас деб ўйлайман. Болалар адабиёти, ўзингиз яхши биласиз, нуқул эртақлардан иборат эмас. Мен болаларнинг руҳини кўтарадиган, уларга ибрат бўладиган асарлар билан баробар уларни ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқати, мураккаблиги билан таништирадиган, нуқул болалар руҳига далда берадиган асарларгина эмас, айти пайтда, уларда ачиниш, раҳм-шафқат, ҳамдардлик туйғусини тарбияладиган асарлар ҳам зарур деб ҳисоблайман. Худди шундай асарлар жаҳон болалар адабиётида бор, ҳозир ҳам яратилляпти. Майли, Ч. Айтматовнинг қиссаларини бир ёққа қўйиб турайликда, лоақал “Том тоғанинг кулбаси”ни, “Ҳожимурод” ёки “Кавказ асири”ни, “Уйқу истаги» ёки “Ванька”ни, “Архип бобо”ни, Э. Сетон-Томпсон асарларини эсга олайлик. Сиз маъқул кўрган тур асарлар билан бир қаторда бу хил асарларни ҳам, аминманки, болалар бутун вужуди билан қабул қилади, бола тарбиясида улар жуда катта ўрин тутати. Шахсан менинг ўзим “Кавказ асири” ҳикояси билан 5-синфда ўқиб юрган кезларим танишганман. Ўша илк бор танишув-

даги ҳис-хаяжонларимни ҳали-ҳали унутолмайман. Атоқли болалар ёзувчиси С. Михалков бир мақоласида болаларда шафқат, ҳамдардлик туйғусини тарбиялаш ва бунда сўз санъатининг аҳамияти хусусида кескин қилиб гапирган эди.

Саргузаштдаги, детективдаги тантанаворлик масаласига келсак, менимча, бунини шу хил адабиётнинг қатъий қонунияти, талаби даражасига кўтариб юбормаслик керак деб ҳисоблайман. Ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам ўткир драматик, ҳатто фожеий ҳодисалар асосига қурилган, якунида ҳам шу ўткирлик, фожеий руҳни тўла сақлаб қолган асарлар кўп. Биздаги “Жўра қишлоқ”, “Ёз ёмғири” шу турдаги асарлардан. Сиз асардаги оптимистик руҳни фақат ижобий қаҳрамонларнинг тантанаси билангина боғлаб қўяётирсиз. Ижобий қаҳрамоннинг ҳалокати, асарнинг фожиаси билан якунланишини ижобий куч, умуман, идеалнинг мағлубияти, қора кучларнинг тантанаси деб тушунмаслик керак. Фожиаси, ғамгинлик билан тугаган асарларни «руҳи синиқлик»ка йўявериш, болаларни бу хил асарлардан «асрайвериш», менимча, тўғри эмас. Барча даврлардаги илғор адабиётларда бўлгани каби, замонавий адабиётда ҳам ҳодисаларнинг кескинлигини, ҳаттоки трагик моҳиятини сусайтирмаган, бўяб-безамаган ҳолда ҳам асарга чуқур оптимистик руҳни синдириб юбориш, ҳаётбахшликка эришиш санъати мавжудки, бу хусусият болалар адабиёти, детектив ва саргузашт асарларига ҳам тўла дахлдордир.

ЁЗУВЧИ. Демак, бу борада ҳам баҳслашадиган гаплар кўп экан.

ТАНҚИДЧИ. О. Ҳусановнинг “Тоғда ўсган бола”, Л. Маҳмудовнинг “Қопга яширинган одам” асарлари ўз даврида саргузашт, детектив доирасини кенгайтиришга интилиш кучайганлигидан далолат берган эди. Уларда қатор ёрқин ҳаёт лавҳалари, эсда қоладиган персонажлар бор. Бироқ

асарларнинг ҳаётий замини бир оз омонатроқ. Шартли, фавқулодда ҳодисалар замирида муҳим ҳаёт ҳақиқати, ёзувчининг жиддий, ҳаётий гапи ётмас экан, кутилган натижани бермайди... “Тоғда ўсган бола”, “Қопга яширинган одам” воқеалари замирида замон руҳи уфуриб турмайди, уларда “фавқулодда ҳодисалар” воситасида китобхонни ҳаяжонга соладиган зарур, ҳаётий ганларни айтишга интилиш етишмайди.

ЁЗУВЧИ. Тўғри, бадий асар болалар учун ёзиляптими, катталар учун ёзиляптими, бари бир, шу кўннинг муҳим бир гапини айтиши шарт. Ўз даврига хизмат қилмаган асар кейинги даврларга ҳам хизмат қилмайди, дейдилар. Оқилжон Ҳусановнинг “Тоғда ўсган бола” қиссаси чинакам саргузашт асарлар учун зарур бўлган воқеаларга бой. Асарда чиройли тасвирланган, ўқувчи қалбини ҳаяжонлантирадиган лавҳалар, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари аниқ тасвирланган манзаралар бор. Устозлардан бири, ёзувчи ҳар қанча фантазия қилиши мумкин-у, лекин ҳаёт мантиқини бўзишга ҳаққи йўқ деган экан. “Тоғда ўсган бола”да ўқувчини ишонтирмайдиган деталлар кўпайиб кетган. Тоғда адашиб қолган бола бутун вужуди билан қишлоққа, одамлар ёнига талпинди. Қишлоққа яқинлашгач, бухгалтер амакининг ёмон қилиғи эсига тушиб яна тоққа – ваҳший ҳайвонлар орасига ўз ихтиёри билан қайтади. Сюжетни чўзиш учун наҳотки бундан ишонарлироқ деталь топилмаса! Болани бухгалтер хафа қилган бўлса, ахир унинг меҳрибон ота-онаси, ака-укалари, тенгқур ўртоқлари бор эди-ку!

ТАНҚИДЧИ. Модомики жиноятни, жиноятчини фош этиш детективнинг бош хусусияти экан, фош этиш учун арзийдиган ҳодиса, шахсина детектив асарга асос бўлиши керак. Бусиз мантиқий изчилликка, ҳаққонийликка эришиш мумкин эмас.

“Қопга яширинган одам”даги жиноят ва жиноятчиларни эсланг. Мулладўст ва қопда яширинган одам Муродалилар салкам ярим асрдан бери яширин жиноий ишлар билан банд. Уларнинг ўтмишдаги кирдикорларига, гарчи улар кўплаб бадий асарлар орқали бизга таниш ҳодисаларга ўхшаб кетса-да, бир оз ишониш мумкиндир, улар ўқувчини қисман бўлса-да ташвиш-ҳаяжонга солади; ўша жиноятчиларнинг кейинги – ўз даври воқелиги билан боғлиқ кирдикорлари – яширинча қурилишга панд бериши, йўл бўйидаги теракларнинг остига керосин қўйиб қуритишга чоғланиши, ҳалол одамларга суиқасд уюштириши ва ҳоказолар ўқувчига бир оз эриш туюлади, аниқроғи, уларнинг жиноят тарзи, усули ўта ибтидоий, безори одамларнинг ишига ўхшаб кетади. Бинобарин, бу хил жиноят ҳам, жиноятчилар ҳам бутун бошли романда тасвирлаб, фош этиш учун арзимайдди. Шунинг учун бўлса керак, “Фантомас”даги ўта фавқулодда ҳодисаларга ишониш мумкин-у, бу романдаги ҳаётийдек туюлган воқеаларга ишониш қийин.

ЁЗУВЧИ. Шу муносабат билан ўзбек болалар адабиётида тез-тез учраб турадиган бир камчиликни айтиб ўтмоқчиман. Саргузашт, детектив асарлар етишмаёганлигини баҳона қилиб баъзи бир адибларимиз ўз асарларини хом-хатала эълон қилишмоқда. Бундай асарларда айтиладиган гап жуда майда, бачкана, фантазия йўқ ҳисоби. Табиийки, бу ҳол ёш китобхоннинг дидини ўтмаслаштириб, эстетик завқини пазайтиради. Санъат асари ўзининг нимаси биландир ўқувчини ҳайратга солиши керак, ёш китобхонда ҳайратланиш ҳиссини ҳам тарбиялаб боришимиз керак-ку ахир! Икки марта ўқишга арзимайдиган китоб бир марта ўқишга ҳам нолойиқдир, деган гап бор.

Биз ҳам бир марта ўқишга арзимайдиган асарларнинг олдини олишимиз керак.

ТАНҚИДЧИ. Саргузашт, детектив учун энг аввал жанрбоп қаҳрамон керакка ўхшайди. Менинг назаримда, Ҳошимжон айна саргузашт, детектив қаҳрамони. Сиз узоқ вақт унинг таъсиридан кетолмай юрдингиз. Хабарим бор, “Беш болали йигитча”да ҳам унинг таъсиридан чиқиб кетолмай хўп қийналдингиз... Билмадим, саргузашт жанрига ишқи тушиб қолган адиб хаёлига нуқул саргузаштбоп қаҳрамон келаверадимми ёки ҳар қанақа одамлар ҳаёти саргузаштли бўлиб туюлаверадими дейман. “Конизар юлдузлари” асарингизда ҳаётда бор донгдор одамларнинг тақдирини ҳам саргузашт усулида ҳикоя қилгансиз. Ҳозир ёзиш пайида юрган бўлғуси йирик романингизга қаҳрамон қилиб машҳур тарихий шахс Намозни танлашингиз ҳам тасодифий бўлмаса керак. Намознинг ҳаёт йўли айна саргузашт асарнинг материалидир.

ЁЗУВЧИ. Биз кўпинча, саргузашт ва детективбоп “фавқуллодда” қаҳрамонларни хаёлан қидириб топаман деб юксакликка кўтарилиш ўрнига, “Қопга яширинган одам”, “Тоғда ўсган бола” асарларида бўлгани каби, ҳаёт “икир-чикирлари” орасида ўралашиб қоляпмиз. Реал ҳаётнинг ўзида шундай аломат фактлар, фавқуллодда, ҳаттоки афсонавий шахслар борки, улар ҳар қандай фантазияни йўлда қолдириб кетади. Мен “Конизар юлдузлари” устида ишлаётганимда, Намозга оид тарихий ҳужжатлар билан танишганимда шунга амин бўлдим.

Намоз ҳақидаги саргузашт роман билан баробар шу бугунги замондошларимиз ҳақидаги бир асар хаёли билан бандман. Мен узоқ йиллар давомида фельетончи бўлиб ишладим. Инсоният вужудини қора қўртдек заҳарлаётган сарқитларга қарши қўлимдан келганича курашдим. Бир фельетончи блокнотига иғво, ҳасад, манманлик сингари ил-

латлардан нақ тўқсон тўққизтасини ёзиб, шунча нарса топганига хурсанд бўлиб, ҳамкасбига мақтанибди. Ҳамкасби: «Кел, дўстим, мен ҳам кўчириб олай», деса, фелъетончи: “Йўқ, оғайни, каллангни ишлатиб ўзинг ўйлаб топиб ол!” – деб блокнотини бермабди. Шунда ҳамкасби: “Унда ўша иллатлар ёнига юзинчисини “қизғаниш” деб ёзиб қўй”, – деган экан... Шунга ўхшаш иллатлар ҳали тугаганича йўқ. Ҳаётимизга қора доғ бўлиб яшаб келяпти. Ҳозир ана шу иллатлар жамулжамига қарши ҳажвий оҳангда фантастик-саргузашт асар устида ишляпман. Бу асарнинг номини «Сарқитлар қабристон» деб атайманми, ёки “Сехргарлар жанги” деб атаган маъқулми, ҳозирча бир нарса деёлмайман. Лекин ўша сарқитлар ботқоғига ботган шахсларни шунақанги бир кўлгили ва аянчли аҳволда тасвирлашни ният қилиб қўйдимки, улар ўзидан-ўзи уялиб, қочгани жой тополмай қолсин.

Табиийки, мен учун жуда муҳим бўлиб туюлаётган бу ғоявий «юк»ни елкада кўтара оладиган ҳам ижобий, ҳам салбий саргузаштбоп қаҳрамонлар керак. Уларни қидириб олисларга боришнинг ҳожати йўқ, улар нақдгина шу кўнги қайноқ ҳаётнинг ўзиде, Сиз билан бизнинг орамизда...

1977 йил, декабрь

ҲАЁТ ВА ҲАЖВИЁТ

(Ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан суҳбат)

“Ҳажвчилик – сатира ва юморни ривожлантириш зарурлиги ҳақида кўп гапирилади. Лекин шунга қарамай, нега яхши сатирик асарлар ниҳоятда кам?”

Умринисо Аскарлова, Оккўрғон.

Синглим Умринисо, Сизнинг бу саволингизга ҳажвчи ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан қилган суҳбатимизда маълум даражада жавоб топилар, деб ўйлайман.

Ҳ. Норматов.

ТАНҚИДЧИ. Худойберди, Сиз бадий ижодни ҳажвчиликдан бошлаган эдингиз; кўп йиллар фельетон устида иш олиб боргансиз, ҳажвий қисса, ҳикоялар ёзгансиз. Демак, ҳажвчиликнинг “иссиқ-совуғи”ни бевосита татиб кўрган одамсиз. Шунинг учун ҳам бу гал мен Сизни ҳажвиёт ҳақида суҳбатга таклиф этмоқчиман.

ЁЗУВЧИ. Мен ҳам шундай суҳбатни кўпдан кутардим. Йиғилиб қолган анчагина гаплар бор, майли, келинг, гаплашайлик.

ТАНҚИДЧИ. Аввало, ҳажвиёт – сатира ва юморнинг бу-гунги ҳаётимиздаги, адабий жараёндаги ўрни, мавқеи ҳақида гаплашиб олсак. Ҳозирги кунда сатира ва юмор учун йўл кенг очик, майдон ниҳоятда кенг. Биргина республикамизнинг ўзида сатирик журнал «Мүштүм» ойда икки марта катта тиражда чиқиб турибди, деярли барча журнал ва

газеталарда ҳажв минбари бор; радио ва телевидениенинг махсус ҳажвий кўрсатув, эшиттириш дастурлари мавжуд; кино ва театрларимиз ҳам чинакам сатирик, юмористик асарларни “жон” деб қабул қилади. Очиғини айтиш керак, шундай қулай имкониятлар бўла туриб, сатира ва юморнинг ҳозирги ривожини кўнгилдагидек эмас, кенг омма қалбидан жой оладиган, эслаганда кулиб юрадиган асарлар ниҳоятда кам.

ЁЗУВЧИ. Бу гапингиз тўғри. Ҳажвиётнинг ҳозирги аҳволига баҳо беришдан олдин сатира нима, юмор нима, кулги нима – шулар ҳақида ўзимнинг баъзи бир кузатишларим, мулоҳазаларимни айтиб ўтмоқчиман. Физика қоидасига кўра, табиатда манфий ва мусбат зарядлар бор. Шу иккови тўқнаш келса, ногаҳоний олов чақнаб кетар экан, фазода иссиқ ва совуқ ҳаво тўқнаш келиб қолса, бир-бирининг зарядини қабул қилолмасдан, тўсатдан портлаб, чақмоқ чақиларкан, момақалди роқ гулдираркан; тўқнашув каттароқ майдонда юз берса, кўпроқ масса тўқнашса, чақмоқ ҳам каттароқ чақиларкан, овози ҳам узоқ-узоқларга кетаркан. Мен кулгини табиатнинг ана шу ҳодисасига ўхшатгим келади. Ахлоқ билан ахлоқсизлик тўқнашган жойда, меъёр билан меъёрдан чиқиш юз берган жойда, бутун халқ ва давлатнинг иродасини акс эттирган қонун билан қонунсизлик тўқнашган жойда кулгига сабаб бўладиган бир руҳий ҳолат юзага келадик, бу руҳий ҳолатнинг катта-кичиклигига, салмоғига қараб, гоҳ майин, латиф бир кулги, гоҳ эркаловчи жилмайиш, гоҳ заҳархандали қаҳқаҳа содир бўлиши мумкин. Айтмоқчиманки, кулги одамлар жамият бўлиб таркиб топгандан буён, жамиятнинг қонун-қоидалари пайдо бўлгандан буён ва шу қонун-қоидаларнинг бир “қўриқчиси” сифатида, қонун-қоидаларнинг бузилишини огоҳлантириб турувчи бир “жом кўнғироқ” сифатида ҳамиша яшаб кел-

ган. Бу кулгининг қувноқ, оромбахш, беғубор бўлиши ёки аччиқ заҳарханда бўлиши жамиятда юз бераётган тартиб бузилишларининг катта-кичиклигига, жиддий-ножиддийлигига ва, ниҳоят, муаллифнинг қайси позицияда туриб ёзишига боғлиқдир.

Ҳажвчи ўз қаҳрамонидаги енгил-елпи камчиликларни шунчаки танқид қилиб, унинг ўстидан енгилгина кулиб қўймоқчими ёки шу иллатии ташувчи қаҳрамонни шармандаю шармисор қилиб, уни ер билан яксон қилмоқчими -ана шунга қараб, асарни ё “юмористик” ёки “сатирик” деб атаймиз.

ТАНҚИДЧИ. Ҳажвиётнинг икки тури – сатира ва юмор орасидаги фарқни яхши таърифлаб бердингиз. Қизиқ, эътибор берилса, кейинги йилларда кескин фош этувчи, заҳарханда кулги асосига қурилган сатирик асарларга кўра қувноқ, эркаловчи, ҳаётбахш юмористик асарларнинг салмоғи ортиқроқ. Ҳар ҳолда, сатирага кўра юмор нисбатан яхшироқ ривожланмоқда; сатиранинг кескин фош этувчи турлари – памфлет, карикатура, фельетон тобора камайиб боряпти, ҳаттоки уларнинг ўрнига ҳазил, “ижобий фельетон”лар пайдо бўляпти.

ЁЗУВЧИ. Бунинг боисини жамиятимиз табиатидан қидириш керак. Айрим шахслар у ёки бу маънода жиноятчи бўлиб қолар экан, уларни бутунлай тамом бўлган одамлар деб қарамаймиз. Инсонпарварлик тўйғуси бунга йўл қўймайди, жамият ёки қонун-қоидалар таъсирида уларни қайта тарбиялаб олиш мумкин, деб қаралади. Шунинг учун ҳам бундай шахслар ўстидан кулаётганимизда заҳарханда – заҳарли қаҳқаҳа билан эмас, балки шифобахш, оромбахш кулги билан кулишимиз керак. Машҳур фельетончи Заславскийнинг “Кимнинг ўстидан кулаётган бўлсанг, лоақал фельетонни ёзиб тугатгунингча, ўзингни қаҳрамонинг ўрнига қўйиб кўр”, де-

ган гапи фельетончилар орасида жуда машҳур бўлиб кетган. Рус фельетончилигининг оталаридан бири Михаил Кольцов: “Мен инкор қилувчи сатирани эмас, балки тасдиқловчи сатиранинг тарафдориман”, дейиши бежиз эмас. Фикримни хулосалаб шүни айтмоқчиманки, бизда сатирага нисбатан юмор устунроқ ривожланиб бораётган бўлса, бу гуманизм табиатидан келиб чиқаётган бир ҳолдир.

ТАНҚИДЧИ. Кескин фош этувчи сатира нисбатан сустроқ ривожланаётганлигини унинг инсонпарварлик туйғуси билан изоҳлаётирсиз. Бу гап бир жиҳатдан, тўғри. Лекин шүни ҳам унутмаслик керакки, узлуксиз тараққиётда, тараққиёт бор жойда, табиийки, муммолар, зиддиятлар, қийинчиликлар, бинобарин, танқид, жумладан, сатира ва юмор учун ҳаммиша асос, материал ҳам бўлади. Замонавий адабиёт, одатдагидек, ҳозирги кунда ҳаётбахш позицияда тургани ҳолда, ҳаётдаги ўткир муаммоларни дадил ўртага қўймоқда, турмушда учрайдиган камчиликларни шафқатсизлик билан рўй-рост кўрсатиб бермоқда. Жиддий адабиёт, хусусан, бадий проза, поэзия бундай ибратли йўл тутаетир. Бугунги кунда танқидий руҳдан холи бирорта яхши роман, повесть, поэма ёки шеърий тўпламни эслай оласизми? “Диёнат”, “Чотқол йўлбарси”, “Гирдоб”, “Нур борки, соя бор”, “Сўнгги бекат”, “Ёз ёмғири”, “Тубсиз осмон”, “Рухлар исёни”, “Жаннатга йўл”, “Ҳаққуш қичқириғи”, “Тирик сайёралар”, “Юзма-юз”... Ҳаётдаги камчиликларни кўрсатиш, фош этишда, ўткир муммоларни дадил кўтариб чиқишда сўнгги йилларда буларга тенглаша оладиган янги бақувват сатирик асарларни топиб бера оласизми? Бу тур асарларнинг муаллифлари танқид бобида гўё ҳажвчиларни мусобақага чақираётирлар.

ЁЗУВЧИ. Гарчи Сиз тилга олган асарлардаги танқид, танқидни ташувчи салбий персонажлар билан тенглаша оладиган сатирик ва юмористик персонажли асарлар оз бўлса-да, ҳар ҳолда, бор. Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони» комедиясини, Неъмат Аминовнинг «Елвизак» повестини, шу муаллифнинг қатор сатирик ҳикояларини мен бугунги ҳажвий адабиётимизнинг жиддий ютуғи деб биламан.

Сиз жиддий асарларда танқидий пафос кучли эканлигини таъкидлаб, ҳажвчиларни улардан ибрат олишга чақираётирсиз. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, жиддий адабиётда яратилган салбий қаҳрамон билан ҳажвиётда яратилган қаҳрамонлар ўртасида моҳият жиҳатдан фарқ йўқ. Иккови ҳам жамият тараққиётига тўғоноқ бўлиб қолган шахслар, лекин биринчисининг атрофида бир қанча ижобий, олижаноб шахслар бор бўлади, иккинчисининг атрофида кўпроқ ўзига ўхшаган “салбий қаҳрамонча”лар бўлади. Биринчиси кўпроқ ижобий фонда талқин қилинса, иккинчиси, салбий фонда талқин этилади. Ана шу талқин этиш фони сатирик ёзувчиларнинг психологиясига муттасил таъсир этиб турса керак. Турмушни нуқул қора томондан кўрсатиб қўяётган бўлмайин тағин, деган ўринли-ўринсиз ваҳимани ҳам келтириб чиқариб турса керак. Сатирик ёзувчиларга нисбатан жиддий услубда қалам тебратадиган ёзувчиларнинг танқид бобида дадилроқ бўлиши ана шу ҳолатнинг психологик таъсирidir.

Мана шу мураккаб руҳий ҳолат ҳажвиётга, ҳажвчиларга нисбатан ниҳоятда эҳтиёткорлик, билимдонлик ва меҳр билан муносабатда бўлишни, бинобарин, ҳажв доимо рағбатни талаб этади. Агар рухсат берсангиз, мен бу ўринда Сиз адабиётшунос танқидчиларни озгина танқид қилиб

Ўтмоқчиман. Фарҳод Мусажонов, Анвар Муқимов, Неъмат Аминов, Саъдулла Сиёев, Эргаш Раимов каби табиатан сатира ва юморга мойил бўлган таланти ёзувчиларимиз бор. Сизлар шуларнинг ижодини яхши рағбатлантирмаяпсизлар. Буларнинг асарлари ҳақида фикр-мулоҳазалар кам айтил-япти. Ҳатто Саид Аҳмаддек улкан ҳажвчининг ижодий ха-зинаси ҳам ҳали тузукроқ таҳлил этилган эмас. Ҳар бир миллий адабиёт ўзининг талантлари билан кучли. Ҳар бир истеъдод, қанчалик қудратли бўлмасин, бари бир, у рағбатга муҳтождир. Нодар Думбадзенинг рус тилига тар-жима этилган асарлари кейинги «Абадият қонуни» романи каби кучли эмас эди, бироқ илк рағбат унга катта парвозлар учун қанот бергани кўриниб турибди.

ТАНҚИДЧИ. Ҳажвиётга унинг ўзига хосликларини ҳи-собга олган ҳолда, эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш керак, деган фикрингизга тўла қўшиламан. Бирор адабий тур, жанрнинг гуркираб ривожланишида унга кўрсатилган меҳр-эътибор ҳам муҳим ўрин тутади. Бироқ ҳозирги кунда сатиранинг нисбатан сустроқ ривожланиши боисини фақат танқидчиларнинг унга эътиборсизлиги билангина изоҳлаш тўғри бўлмаса керак. Бунинг боисини адабиёт ривожининг умумий қонуниятларидан қидирган маъқулроқмикин? Шу ўринда мунозарали бир мулоҳазани ўртага ташламоқчиман. Менинг назаримда, ҳозир адабий тафаккур, бадиий ижод шундай бир босқичга кўтарилдики, шахсга хилма-хил томон-дан ёндашиш, ҳаётни мураккаблиги, ранг-баранг жилолари, товланишлари билан кўрсатиш характерли тенденциялардан бирига айланди. Адабий-бадиий тафаккурнинг, реализмнинг ҳозирги босқичида нуқул бир хил бўёқ, бир хилдаги оҳанг би-лан ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини, шахснинг туб моҳиятини кўрсатиш, очиш қийин. Сатира, ҳар ҳолда, истайсизми-йўқми,

кўпроқ бир хилдаги қора бўёқни тақозо этади. Эҳтимол, шунинг учундир, сатира мустақил адабий түр сифатида равнақ топишга бир оз ийманаётганга ўхшайди, у бора-бора бошқа шаклларга, тасвирий ифода усулларига сингишиб, улар бағридан жой олмоқда. Ёки йирик адабий шаклда эмас, кўпроқ кичик жанрлар шаклида ривож топмоқда. Юморга келсак, ундаги бўёқлар ранг-барангроқ, ҳаётни мураккаблиги, мушбат ва манфий томонлари билан, инсон шахсини эса универсал тарзда кўрсатишга мойилроқ. Бинобарин, у реализмнинг табиатига ниҳоятда мос. Шунинг учун ҳам юмор нисбатан яхши ривожланмоқда...

ЎЗУВЧИ. Сатирага нисбатан юмор тезроқ ривожланипти, парвози баландроқ бўляпти, реализм шунга талаб қиляпти, натижада, сатира хусусиятлари бошқа түрларга сингишиб боряпти, у кўпроқ кичик жанрлар шаклида ривожланипти, деган мулоҳазаларингизни ўйлаб кўриш керак. Эҳтимол, бизда шундайдир. Лекин сатира ва юмор бир адабиётнинг, бир адабий методнинг түри, жанри эмас-ку! Яқинда фин ўзувчиси Марти Ларнинг «Зўраки муттаҳам» номли романи ўзбек тилига таржима этилди. Бу асар сатирик романининг энг гўзал намунаси. Хорижий тилларда яратилаётган ўнлаб шунга ўхшаш йирик асарларни санаб беришим мумкин. Айтмоқчиманки, түрфа зиддият, қарама-қаршилик авж олган хорижий мамлакатлар муҳитида сатира, ҳажв қўл келиб түрибди, ҳаёт йирик сатирик асарларга материал беряпти. Бунга америка сатириги Арт. Бүхвальднинг фельетон ва памфлетлари ҳам мисол бўлиши мумкин. Түрк сатириги Азиз Несиннинг ҳажвиялари жаҳонга машҳур...

Ҳалидан буён баҳслашяпмизу, лекин бир нарсани аниқлаб олганимиз йўқ. Сиз “сатира оз, юмор кўп” деганингизда, буни нима билан ўлчаяпсиз? Масалан, сати-

ра ҳамма вақт ҳамма адабиётларда бўлган. Лекин ўша Сиз жиддий деб атаётган адабиётнинг маълум улушини, ирмоғини ташкил қилган. Масалан, ҳазрат Навоидан тортиб то Фурқатгача барча шоирларда ҳажвий асарлар учрайди, лекин ижодининг асосий қисмини ташкил этган эмас. Демак, сатира бадиий ижоднинг маълум улушини ташкил этар экан-да; ҳаёт фақат кулгидан, фақат инкор қилишдан иборат бўлмаганидек, адабиётда ҳам сатира ҳеч қачон устун ривожланмас экан-да... Хуллас, бу фикрни яқунлаб шуни айтмоқчиманки, адабиётимизда юморнинг кучайиб бориш тенденцияси мавжуд, аммо сатира ўз хусусиятлари, жанговар томонларини тортинчоқлик қилиб, бошқа жанрларга бериб қўйяпти, деганингизга негадир қўшилгим келмаяпти...

ТАНҚИДЧИ. Ўзимиздаги аҳволга – конкрет адабий тажрибанинг ўзига келайлик. Моҳир ҳажвчимиз Саид Аҳмад, кўп йилдирки, соф сатирик асарлар ёзмай қўйди, сатира унинг юмористик ёки жиддий асарлари бағрида ёрдамчи восита вазифасини ўтаб келяпти. Бир вақтлар қатор ўткир ҳажвий ҳикоялар ёзган Мирмуҳсин кейинги ўн беш йил давомида бевосита сатирага қўл ургани йўқ, лекин жиддий йирик асарларида сатира бир элемент сифатида ҳамиша мавжуд. Ўзингизга келсак, Сиз бошда ҳажвчи-фельетончи сифатида танилган эдингиз. Бора-бора сатирадан узоқлашиб, юмор томонга ўтдингиз. «Жонгинам, шартингни айт» қиссаси аслида юмористик асар. Ҳажвий бўёқлар билан жило берилган романларингизда ҳам оқибат натижада, юмор устунлик қилади. Тўғри, «Сариқ девнинг ўлими»да сатирик бўёқ қуюқроқ, шуниси ҳам борки, ўша романдаги кескин фош этилган, қуюқ сатирик бўёқларда чизилган Одил баттолга кўра юмористик ранглар билан жилоланган қувноқ йигитча Ҳошимжон образи жонлироқ, ҳаётийроқ, таъсирчанроқ чиққан.

ЁЗУВЧИ. Ҳар бир асар қаҳрамонини ҳаётнинг ўзи беради, модомики, бугунги адабиётимизда сатирабоп воқеалар, сатирик қаҳрамонлар камроқ учраётган экан, бунинг сабабини сатирик жанрнинг имкониятлари торлигидан эмас, балки яна ўша ҳаётнинг ўзидан қидириш керак. Бугунги ҳаётимизда сатирик қаҳрамонлар кишиларни унча тўлқинлантирмайдиган, ҳайратлантирмайдиган бўлиб қолди. Одамларнинг таъби хийла нозиклашиб кетди: танқидни, қаттиқ гапни унча хуш кўрмайдиган бўлиб боряпмиз. Аслида одам боласи эсини танигандан бошлаб, маънавий мукамалликка, гўзалликка интилади, унча-мунча камчиликлари бўлса, мумкин қадар беркитишга ҳаракат қилади, қусур хоҳ ўзида, хоҳ ўзгада содир бўлсин, бари бир, дил сиёҳликни, камситишни келтириб чиқаради. Одамнинг табиати эса ҳамиша ширин сўзни, улўғлашни ва улўғланишни талаб қилиб туради. Сатирада сатирик қаҳрамон шахси ҳар томонлама камсителиди, “ўнинг нотўғри, бунинг ахлоққа тўғри келмайди”, деб дакки берилади, ўқувчи ёки томошабин бундай қаҳрамонлардан турмуш тарзини бузгани, ўзини ва ўзгаларни ҳақорат қилгани учун нафратлана бошлайди. Нафратга учраган қаҳрамондан ўқувчи ёки томошабин тезроқ нари кетгиси, ундан қутулгиси келиб қолади... Одил баттол шунинг учун ҳам Ҳошимжонга нисбатан ёқимсизроқ чиққан бўлиши мумкин. Чунки у яхшилик тимсоли эмас.

ТАНҚИДЧИ. Сиз айтган маънода барча сатирик қаҳрамонлар ҳам ёқимсиз. Мен бу ўринда инсонни тасвирлашда сатира ва юморнинг имкониятларини назарда тутяпман...

Мен сатирага кўра юморнинг истиқболи порлоқ, имкониятлари кенгроқ деганимда сатирани бутунлай инкор этмоқчи, ҳаётда кескин танқидга, аёвсиз фош этишга муносиб

ходисалар, шахслар борлигига шак келтирмоқчи эмасман. Чинакам сатира ҳаётдаги ижтимоий иллатларга, қабоҳатларга дуч келганда, улуғ танқидчи сўзлари билан айтганда, ғазабланган ҳиснинг ҳамласи, олижаноб ғазабнинг момақалди роғи, чақмоғига айланади. У қабоҳатларни фош қилиб, ер билан яксон этади ва шу орқали одамлар учун ибрат ролини ўтайди, одамларни ҳаяжонга солади, тарбиялайди. Бу ҳам керак, албатта. Бироқ етук реализм қабоҳатларни фош этишда бундан юксакроқ вазифани ўз олдига қўяди. Реалистик санъатнинг кучи, қудрати шундаки, у фош эта туриб ҳам кескин танқидбоп ҳодиса бағридаги, шахс табиатидаги мураккабликларни, борингки, қандайдир нурли томонларни ҳам кўра олади; шахс билан муҳит, шароит орасидаги алоқадорликни кўрсатади; ҳодисага хилма-хил томондан ёндашиш туфайли масаланинг асл моҳияти чуқурроқ очилади, ўқувчи фақат қабоҳатни кўриб, ундан нафратланибгина қолмайди, уни туғдирган омилларни ҳам пайқаб олади, улар ҳақида ўйга толади, бинобарин, ўқувчининг ҳодисага муносабати ҳам хийла мураккаблашади. Қисқаси, сатирадан фарқли ўлароқ, жиддий планда ёзилган изчил реалистик асарларда кескин фош этилган ҳодиса, персонаж ифодасида хилма-хил бўёқлар ишга солинади. «Анна Каренина» романидаги Каренин образини эслайлик. Асарнинг дастлабки қоралама эскизида Каренин карикатура тарзида берилган экан. Ёзувчи тез орада бу йўл билан Каренин типидagi шахсларнинг моҳиятини чуқур очиб бериш мумкин эмаслигини сезиб қолади ва уни жиддий планда хилма-хил бўёқлар билан ифода этишга ўтади. Натижада, қаршимизда кескин танқид остига олинган, аммо мураккаб бир образ пайдо бўлади; Каренинни кўп номаъқул хатти-ҳаракатлари, қилиқларини кўриб, ундан

жирканамиз, айна пайтда, унинг бир инсон фарзанди сифатида чеккан изтиробларидан ҳаяжонга тушамиз, уни шу аянчли кўйларга солган жирканч муҳит ҳақида ўй суриб кетамиз. Бугунги кунларимиз ҳақида ёзилган «Оқ кема» қиссасидаги Мўмин чолни олайлик. Бу майин мулойим чол мураккаб вазият тазйиқи остида ўз муқаддас этиқодини, қолаверса, ўз нафсониятини оёқ ости қилади. Унинг бу қилмиши чексиз нафратга сазовор. Лекин уни шу кўйларга солган омиллар билан танишиб, унинг ҳолига қаттиқ ачинамиз. Тарихий роман «Улуғбек хазинаси»даги Абдуллатиф – оқпадар, қотил; мавлоно Мухиддин – хиёнаткор; ёзувчи, кези келганда, ана шундай одамларнинг дард-ташвишларини, ночор ҳолатини ҳам ўқувчини ларзага солар бир тарзда тасвир этади. Бу хил мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Афсуски, фош этиш бобида ғоят катта устунликларга эга сатирада ана шундай имконият йўқ.

Юморга келсак: унда ўзгача ҳол. У танқид қилиш билан баробар инсонни мураккаблиги билан кўрсатиш, кези келганда уни улуғлаш, ардоқлашга ҳам қодир. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Солиҳ маҳдумни кўз олдингизга келтириб кўринг. Бу одамнинг хасисликлари, тамағирлиги асарда яхши очилган, фош қилинган. Айна пайтда, автор юмористик бўёқ воситасида бу одамнинг ҳамма нуқсонларини ювиб кетарлик инсоний фазилатларини ҳам топа олади – «нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан... нодир муаллимларидан» эканини айтади. Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Саид Аҳмадлар бисотидан бу хил мисолларни кўплаб келтириш мумкин... Ҳар ҳолда реализмнинг ҳозирги етук босқичида сатира соф ҳолда, мустақил равишда ривожланиши мушкулроққа ўхшайди; у, боя айтилганидек,

кўпроқ кичик жанрлар шаклида нисбатан яхшироқ ривожланаётир, йирик жанрларда эса бошқа тасвирий воситалар, жумладан, юмор билан қўшилиб-чатишиб бораётгандай кўринади. Кейинги йилларда ҳажвий миниатюраларнинг эл орасида машҳур бўлиб кетганлиги, Аркадий Райкин, ўзимизда Эргаш Каримов, Ҳасан Йўлдошев каби моҳир миниатюра усталарининг етишиб чиққанлиги тасодифий бўлмаса керак.

ЁЗУВЧИ. Сиз бу ерда жуда жиддий бир масалани ўртага қўйяпсиз. Яъни айтмоқчисизки, нега экскаватор ерни чуқур кавлайди-ю, белкурак ёки кетмон жуда саёз чопади, шулар ҳам иш асбоби бўлди-ю демоқчисиз-да. Менимча, белкурак билан экскаваторнинг ўз ўрни ва вазифаси борки, бири иккинчисини тўлдирди. Шунга ўхшаш, сатира билан жиддий реалистик асар имкониятлари ҳам ўзига хосдир. Бирида бор имконият ва имтиёз иккинчисида чекланган бўлади, масалан, сатирада шартлилик, муболаға жуда устун туради. Салтиков-Шедрин билан Лев Толстой ижодини таққослайдиган бўлсак, бу иккала адиб ҳам ўз даври жамиятига адолатли баҳо берганлар. Сатирик Шчедрин асарларида кўпроқ натижани кўрсатиш орқали бу иш бажарилган, жиддий пландаги асарлар муаллифи Толстой эса сабабиятни таҳлил этиш орқали бу вазифани адо этади. Шу тариқа, сатира билан жиддий руҳдаги асарларнинг тасвир ва талқин этиш усули ва услуби ҳар хил, ўзига хосдир. Шу ўзига хослик бўлмаса булар адабий тур, жанр бўлиб яшашга ҳақсиз бўларди. Гоголнинг Хлестакови билан Толстойнинг Каренинини солиштирадиган бўлсак, аввало, бу образлар қайси асарда, қайси жанр, услуб талаблари асосида яратилганига эътибор беришимиз керак. Ва шу жанрлар имконияти, қонуниятларидан келиб чиқиб, баҳолашимиз керак. Акс ҳолда, имконияти торроқ бўлган ва кўпроқ шартлиликдан

фойдаланиб, образ яратадиган, масалан, қўғирчоқ театрига ўхшаш санъат турларини тугатишга тўғри келиб қолади-ку!

ТАНҚИДЧИ. Йўғ-е, мен асло ундай демоқчи эмасман, сатира, юмор ва жиддий руҳдаги асарларнинг танқид этишдаги ўзига хослиги, имкониятларини ўқтириб ўтмоқчиман, холос... Албатта, менинг сатира ҳақидаги бу ерда ўртага ташлаган мулоҳазаларим мунозарали... Энди бошқа бир масалага – ҳажвий асарда кулгининг роли муаммосига ўтсак.

Ҳажв – сатира ва юмор кулги билан тирик. Кулги – ҳажв қуроли. Шунга қарамай, ҳажвийётга оид баҳсларда баъзан кулгисиз ҳам ҳажвий асарлар бўлиши мумкин, деган мулоҳазалар эшитилиб қолади...

ЁЗУВЧИ. “Кулгисиз ҳажвий асар бўлиши мумкин” деган гапга ҳеч қўшилиб бўлмайди. Билмадим, бу гап кимдан чиқди экан; ҳар қалай, бунга ўхшаш гаплар сатирик, юмористик асар ёзмоқчи бўлиб, бунга эришолмаган омадсиз муаллифлардан чиққан бўлса керак. Сатиранинг энг жиддий шакли памфлет ҳисобланади, ҳатто шу ҳам қочириқлар, кесатиқлар билан ёзилиб, бари бир, ўқувчида кулги туғдиради. Сатирада кулги бўлиши керакми ёки йўқми, деган масала йўқ. Аммо сатирик асар кулгининг қурбони бўлиб қолмаслиги керак, деган қоида борлиги аниқ. Михаил Кольцов айтади: “Фельетонни ўқиётганда бир бор кулсанг – яхши, икки бор кулсанг – аъло, уч бор кулсанг ва охиригача кулаверсанг, бу энди фельетон эмас, олифталарча ҳиринглашдан иборат бўлиб қолади”. Демак, сатирик асарда кулги албатта бўлиши керак, лекин меъёрида бўлиши лозим.

ТАНҚИДЧИ. Бу хусусда Алишер Навоий ҳам «Ҳайратул-аброр» достонида яхши гап айтган:

*Кулзуки ўз ҳаддидин ўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ.*

ЁЗУВЧИ. Қаранг, қандай доно гап! Асардаги кулги ортиб ҳам, камайиб ҳам кетмаслиги керак. Кулги кучайиб кетса, ўқувчининг диққати асосий масаладан четга чиқиб кетиши мумкин.

ТАНҚИДЧИ. “Ҳажвий асарда кулги бўлиши шарт эмас” деган гапнинг чиқишига асос берадиган фактлар ҳам бор. Баъзан асар “сатира ёки юмор” деб тақдим этилади. Дарҳақиқат, уларда сатира ва юмор учун асос – комик вазият, ҳажвбоп персонажлар мавжуд. Аммо кулги, қаҳқаҳа йўқ ёки жуда заиф. Бутун бошли сатирик ёки юмористик асарни ўқиб, томоша қилиб, нари борса, бир-икки ўриндагина базўр жилмайиб қўясиз.

ЁЗУВЧИ. Сатирик асарда кулги бўлмаса, бу хил асар чала пишган таомдек бемаза ва бадҳазм бўлади. Ҳар қандай таом пишиб етилгани, роса солинган тузи билан тотли бўлганидек, сатирик ва юмористик асарлар ҳам ўзининг кулгиси билан ёқимли-жозибадордир.

ТАНҚИДЧИ. Абдуқаҳҳор Иброҳимов асарлари драматургиямизда ўзига хос воқеа, айниқса, унинг «Арра», «Зўлдир» драмалари сатирабоп жиддий ҳодиса ва характерларни топиш жиҳатидан ибратли. Лекин, афсуски, бу икки асар ҳам образли, комик тил жиҳатидан оқсайди...

ЁЗУВЧИ. Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ижодини мен синчиклаб, севиб кузатиб боряпман. Муаллиф асардан асарга ўсиб боряпти. «Зўлдир» спектаклини қашқадарёлик артистлар яхши ижро этишди, асар муҳокамасида чиқиб, муаллифни чин юракдан табрикладим; шу билан бирга, айна кулдирадиган жойларида кулги етишмаётганлигини ҳам айтдим. «Ревизор»да сюжет ҳам кулгили тузилган, комик асос ниҳоятда жиддий, шунга мувофиқ кулгили ҳолатлар ҳам атайлаб бўрттирилган, бир кулги кетидан келадиган бошқа кулгига ривож бериб борилган.

Бизнинг тилимиз кулгига бой тил, агар унинг имкониятларидан фойдаланилса яхши бўларди. Абдулла Қаҳҳор “Ревизор”ни ўзбек тилига ағдарганида она тилимиздаги имкониятларни қойилмақом қилиб намойиш этган...

ТАНҚИДЧИ. Акс ҳолни ҳам кўриш мумкин. Шундай ҳажвий асарлар ҳам борки, улар тил, комик ифода жиҳатидан рисоладагидек – киноя-кесатиқ, латиф қочириқ, лоф, тагдор ўйноқи сўз-ибораларга, бинобарин, кулги ҳосил этувчи халқчил воситаларга анчагина бой; бироқ, минг афсуски, асардаги ҳаётий комик замин ўта заиф, кулги теран маънодорликдан холи. Бу ҳозирги ҳажвий адабиётимиздаги энг жиддий камчиликлардан бўлиб турибди... “Юзга айтганнинг захри йўқ”, дейдилар, бу хил камчиликлар Сизнинг “Жонгинам, шартингни айт” китобингиздаги қатор ҳажвий ҳикояларингизда ҳам кўзга ташланади.

ЁЗУВЧИ. Сиз назарда тутган асарлар бундан ўн беш-йигирма йил бурун яратилган. Эҳтимол, ўша кезлари шундай танқидий фикр эшитганимда қўшилмас эдим; ҳозир эса танқидни тан олмай иложим йўқ – гапингиз тўғри; ўша кезлари мен кўпроқ ўқувчини кулдиришни ўйлабман-у, кулги остига жиддийроқ маъно жо этишга эса етарли эътибор бермаган эканман. Бу тажрибасизлик оқибати, албатта.

ТАНҚИДЧИ. Худойберди, Сиз ҳажвиётдан болалар адабиётига ўтган ёзувчисиз. Болаларга атаб ёзган барча асарларингиз қувноқ юмор билан суғорилган. Болалар дунёси қувноқ кулги учун бой манба саналади. Юмор болалар табиатининг доимий йўлдоши. Сиз фақат болалар ҳаётидан олиб ёзган асарларингиздагина эмас, катталар ҳаётидан олиб болаларга атаган асарларингизда ҳам шу хил қувноқ кулгини сира тарк этмайсиз. Бир мисол. Аввал ўзбек тилида, сўнг яқинда Москвада рус тилида чоп этил-

ган “Конизар юлдузлари” деб аталган очерклардан иборат китобингиз бошдан-оёқ болаларча беғубор юмор билан жилоланган. Болаларга аталган асарларингиз ўзимизда, қардош республикаларда, чет элларда катта шўхрат қозонаётганлиги сири, сабабларидан бири ҳам худди ўша ҳаётбахш юмордадир. Ёдингиздами, болалар адабиёти масалаларига бағишланган бир анжуманда атоқли итальян болалар ёзувчиси Жанни Родари “Сариқ девни миниб” романи ҳақида тўхталиб, бу асар менга ўзининг бой фантазияси, ҳаётбахш юмори билан маъқул бўлди, деган экан. Худди шу асар немис тилида чиққанида туркшўнос олима Дорас Шultz Сизга ўзбек тилида мактуб йўллаб, роман қувноқ ўзбекона кулгиси билан немис китобхонига маъқул тушганлигини таъкидлайди. Таниқли болалар адиби Альберт Лиханов “Беш болали йигитча”нинг Москвадаги нашрига ёзган сўз боши – мақоласида асардаги ғамгин оҳангга жўр бўлиб уни нурлантириб турган ҳаётбахш юморга катта баҳо беради... Шу муносабат билан бир нарсани сўрамоқчиман: Сиз болалар адабиётидаги юморнинг ўрни ҳақида қандай фикрдасиз?

ЁЗУВЧИ. Болалар табиатан қувноқ бўлади, унинг мурғак қалби эркалашни, эркаланишни ҳамиша талаб килиб туради. Чақалоқ овоз чиқариши билан ё йиғлайди, ё қиқирлаб кулади...

ТАНҚИДЧИ. Демак, инсон боласининг ҳаётга илк муносабат воситаси -кулги ва йиғи...

ЁЗУВЧИ. Болаларга асар ёзган машҳур ёзувчилар, масалан, Марк Твен, Аркадий Гайдар бола психологиясининг ана шу томонини ҳисобга олган бўлсалар керакки, ўз асарларида юмористик оҳангни қуюқлаштиришга ҳаракат қилишган. Аркадий Гайдарнинг қайси бир асарини ўқиманг, майин,

латиф кўлги, эркаловчи бир оҳанг сезилиб туради. Болалар ўртасида қайсики ёзувчи машҳур бўлган бўлса, ўша ёзувчи ижоди кўлгига, кўлгили ҳолатга, чиройли сўз ўйинларига бой эканини кузатамиз. Чунки болаликнинг ўзи кўлгига, кўлгили ҳолатларга бой бир палладир. Николай Носов болалар учун қисқагина бир муддат ичида ижод қилди. Аммо у шундай тез машҳур бўлиб кетдики, китобларининг кўп нашр этилиши жиҳатидан Жанни Родаридан кейин иккинчи ўринга чиқиб олди. Бунинг сабабларидан бири шуки, Носов асарлари юморга бой. Жанни Родари асарларининг жаҳон бўйлаб, тез тарқалишининг боиси ҳам худди шу юморга бойлигидир. Мана шуларни ҳисобга олиб, мен ҳам болаларга қувноқроқ қилиб ёзишга, уларнинг табиатига мос, ўзларининг кундалик ҳаётларига ўхшатиб ёзишга ҳаракат қилияпман.

ТАНҚИДЧИ. Болалар ҳаётдан сатирик асар ёзиш, болаларни сатирик қаҳрамон қилиб бериш мумкинми, деган ва кўп баҳсларга сабаб бўлаётган масалага болалар ёзувчиси сифатида қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ. Болалар ҳаётдан болалар учун ёзилган сатирик асар ёки шу услубда яратилган образни жуда кам кузатганман. Лекин катталар ҳаётдан болалар учун ёзилган асарларда сатирик образлар кўплаб учрайди. Бунинг сабаби болаликни беғубор кўришга интилишда бўлса керак.

ТАНҚИДЧИ. Дарҳақиқат, болалар адабиётида сатирик йўлда битилган асарлар, айрим кичкинтой сатирик персонажлар гоҳо учраб турса-да, бола образи моҳият эътибори билан кўпроқ юмористик талқинга лойиқ...

Шуниси ҳам борки, болалар учун ёзилган асарда ҳар доим юмор бўлиши шарт эмас, болаларга аталган юмордан холи яхши асарлар ҳам кўп. Бироқ, қизиқ, баъзан ўта жиддий ёзувчилар ҳам болалар учун ёзганда, беихтиёр юморист

бўлиб қоладилар, юморга мойиллик кўрсатадилар. Бунини Лев Толстой ижодида кузатиш мумкин.

ЁЗУВЧИ. Катталар учун жиддий асарлар ёзган муаллифлар ҳам болаларга ёзаётганларида кўпинча юморга мойиллик сезадилар деганингиз тўғри. Чунки болалик ҳали жиддийлик эмас, унинг асосий вақти ўйин билан ўтади, жамият тартиби, ахлоқ намуналарини ҳам кўпинча ўйинлар орқали қабул қилади ва ўзлаштиради. Шундай паллада ўқиладиган асар ҳам ҳазил-мўтойиба, кўлги билан суғорилгани маъқул. Лев Толстой буюк психолог эди, болалар дунёсини яхши билар эди, шунинг учун ҳам катталар учун ёзган асарлари деярли юмордан холи бўлган даҳо адибнинг болаларга атаган асарларида юмор мавжуд.

ТАНҚИДЧИ. Табиатан юморга мойил ёзувчи болалар учун ёзганда ҳамиша ўз табиатига содиқ қолавергани маъқул экан. Узоққа бориб ўтирмайлик, мана, ўзингиз Номоз ҳақидаги тарихий-саргузашт романингизнинг дастлабки қўлёзма вариантыда, негадир, аввалги барча асарларингизга хос юмористик талқиндан воз кечган эдингиз, натижада, асар бир оз қуруқроқ чиқиб қолди. Асар қўлёзмаси муҳокамаси пайтида бу камчилик айтилган эди. Романнинг кейинги вариантыда ўзгача ҳолни кўрамиз. Асар ҳаётбахш юмор билан суғорилгани учун гўё тасвир нурланиб кетгандай туюлди менга.

ЁЗУВЧИ. Тўғри, “Қасоскорнинг олтин боши” номли асар устида ишлаётганимда менда кўп иккиланишлар бўлди. Қаҳрамоннинг қисқагина умри ғоят шиддатли, машаққатли, фожиона кечган эди, фожиавий ҳаёт тасвири ёнида юмор бўлиши номақбул деб ўйладим, азада ашула айтгандек бўлиб қолмасмикин, деб бир оз чўчинқирадим. Муҳокамадан сўнг, ўйлаб қарасам, юмор фожиани тасвирлашга халақит бермас экан. Бир бобда кўлги, бир бобда

йиғи тарзида давом эттира бериш мумкин экан. Ростдан ҳам асар бошдан-оёқ фожиа тасвиридан иборат бўлганида, менинг ёш китобхонларим қалбига изтироб сиғмай, зерикиб қолиши, китобни ташлаб қўйиши мумкин экан. Демак, болалар билан ишлайман, уларнинг қалбини охиригача ром қилиб оламан, деган ёзувчи бола қалбининг доимий йўлдоши ва эҳтиёжи бўлган қувноқлиқдан, ҳаётбахш юмордан, одам боласининг бутун вужудига ором берадиган ана шу ноёб руҳий ҳолатдан узоқ кетмаслиги керак экан!

1980 йил, сентябрь

Илова ЎЗУВЧИ ТАРЖИМАИ ҲОЛИДАН ЛАВҲАЛАР

Мен 1932 йилнинг 17 декабрида Фарғона вилоятидаги Каттатағоб қишлоғида туғилган эканман. Отам Тўхтавой 21 ёшида қулоқ қилинган бўлиб, сарсон-саргардонликда вафот қилган экан. Икки йилдан сўнг онам Сорабиби холаси Ашир-биби ўлиб, беш боласи етим қолгани сабабли, унинг эри Уста Қодирга турмушга чиққан экан, қариндошларнинг қарори шундай бўлган экан. Менинг тарбиям бабом Эркавой, энам Робиябибиларнинг ихтиёрида бўлган. Рухим, хулқи-ахлоқим ва характеримда неки бўлса боғбон бобом, эртакчи энам ту-файли шакланган.

Ўсмирлик йилларим иккинчи жаҳон уруши йилларига тўғри келган. 1949 йили Қўқон педагогика билим юртини, 1955 йили Тошкент Давлат Университетини (илгариги САГУ, ҳозирда ЎЗМУ) битирганман. 1955-1958 йиллари Фарғона вилоятининг Бағдод, Ўзбекистон туманларидаги мактаб-ларда ўқитувчи, илмий бўлим мудири, директор лавозим-ларида ишлаб, болалар ва ўсмирлар дунёсидаги гўзаллик, тарбиядаги номукамаллик билан яқиндан танишиб, ум-римни ана шу муаммоларга бағишласам, деб қайта-қайта ўйлаганман, сўнг бир синф ёки бир мактаб доирасида ай-таётган фикр-мулоҳазаларимни кенгроқ майдонда айтсам, деб орзу қилиб, газета ёки журналга ишга киришни мақсад қилиб, 1958 йили Тошкентга келдим, Аввал “Тошкент ҳақиқати”, сўнг “Совет Ўзбекистони” газеталарида ҳаммаси бўлиб 14 йил ишладим. Айрим кишилардаги камчилик ва иллатлар йиғиндиси охир-оқибатда жамиятдаги иллатни келтириб чиқаради, илллати бор жамият яхши ривожлана

олмайди, шу жамиятга уюшган кишилар тўлиқ маънода бахтли ҳам бўлмайди, демак, кишилардаги иллатга қарши курашиш керак, деб ўйладим, енгимни шимариб, фельетон ёзишга киришдим. Занглаган темирни оловга солсангиз, занги тўкилгани каби, фельетон оловида ёнган иллатли шахснинг иллоти ёнади, покланади, деб қаттиқ ишондим. 14 йил давомида Х. Тўхтабоев, Т. Худойбердиев, Н. Бозоров, Н. Каримов фамилиялари остида 300 дан ортиқ фельетон ёздим. Йўқ, барибир, кўнглим тўлмади. Бостириб келаётган танкага қарши рогатка (чўзма)га кесак солиб отганимиз билан таъсир қилмаганидек, жамиятдаги иллатларга қаратилган фельетонларимнинг ҳам ҳеч таъсири бўлмагандек эди.

Руҳи-дунёси пок бўлган, тарбияга қулоқ соладиган, савоб ва гуноҳни билишга интилаётган, руҳи гўзалликка талпинаётган болалар дунёсида ишласам қалай бўларкан, деб ўйлай бошладим ва қарор ҳам қабул қилдим.

Болалар, ўсмирлар дунёсига паққос ўтиб кетдим. “Ёш гвардия” нашриёти, “Гулхан”, “Ёш куч” журналлари, “Истеъдод” жамғармаларида раҳбар лавозимларида ишлаб, бола ва ўсмир руҳидаги гўзалликни ҳимоялашга эътибор бердим.

Эълон қилинган ҳикоя тўпламларим: “Шошқалоқ” (1961), “Сўқмоқлар” (1966), “Мўҳаббат қўшиғи”(1967), “Жонгинам, шартингни айт” (1969).

Қиссаларим: “Сир очилди” (1963), “Жонгинам, шартингни айт” (1968), “Омонбой билан Давронбой саргузашти” (1974).

Романларим: “Сарик, девни миниб” (1968), “Сарик девнинг ўлими” (1973), “Беш болали йигитча” (1976), “Қасоскорнинг олтин боши” (1980), «Йиллар ва йўллар» (1983), “Ширин қовунлар мамлакати” (1986), “Мўнгли кўз-

лар”(1988), “Жаннати одамлар”(1996), “Қуёнлар салтанати” (2010), “Қиз талашган ўсмирлар” (2011).

Мукофот ва унвонларим: Собиқ Иттифоқ Ёзувчилар уюшмасининг йиллик мукофоти (1971), Ўзбекистон Ёшлар иттифоқининг мукофоти (1972), “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими” унвони (1982), “Ўзбекистон халқ ёзувчиси” унвони (1991), Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти (1989) ва бошқалар.

Асарларим тожик, қирғиз, туркман, озарбайжон, арман, белорус, молдован, эстон, латиш, литва, фин, болгар, венгер, немис, чех, итальян, турк, француз, грек – жами 28 тилга таржима бўлган. “Сариқ девни миниб” асаримнинг жаҳон тилларига таржима қилинишига сабаб – 1971 йили Италиянинг Рим шаҳрида ўтган жаҳон болалар ёзувчиларининг кенгашида Жанни Родарининг шу асар ҳақида айтган илиқ гаплари бўлган. Шу кунларда болаларга эртақ ёзиш билан машғулман. Мақсадим болалар эртақчилигига ҳудди Жанни Родарига ўхшаб янги замон техника ва технологияси нафасини олиб кириш. Умр йўлим, ҳаётий тажрибаларим, хориж сафарларим ҳақида ҳам бирор нарса ёзиш ниятим бор.

Босиб ўтган йўлимда, асарларимнинг дунёга келишида турмуш ўртоғим Санобархон ҳамиша бирга бўлган, олти фарзанд катта қилдик, 23 набира, 5 эваранинг бобоси бўлдик.

2012 йил, апрель

Мундарижа

Адабий ҳақиқат садоси	4
Дўстим ҳақида сўз.....	8
Сарғузашт сардори.....	22
Болакай нигоҳида замона талотумлари.....	48
Хонадон чироғи ўчмасин деб.....	59
Сарғузашт сарҳадлари.....	70
Ҳаёт ва ҳажвиёт.....	89
Ёзувчи таржимаи ҳолидан лавҳалар.....	108

Умарали Норматов

САРГУЗАШТ САРДОРИ

Адабий портрет

Мухаррир *Х. Акбаров*
Мусаххих *И. Абдураззоқова*
Техник муҳаррир *Н. Суванов*
Дизайнер *О. Фазилова*

Наشريёт лицензияси № 181. 08.12.2011.

Теришга 15.09.2012 й. да берилди.

Босишга 10.10.2012 й. да рухсат этилди.

Бичими 60x84^{1/8}», офсет босма. «Calibri» гарнитураси.

Шартли б.т. 2,0 Нашр-ҳисоб т. 7,0.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 224

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси,
«ADIB» нашриёти масъулияти чекланган жамияти.
100027. Тошкент. Ўзбекистон шох кўчаси, 16^А уй.
тел: (8371) 245-89-24.

«КОНИ-NUR» МЧЖ босмаҳонаси.
100097, Тошкент ш., Бунёдкор шох кўчаси, 44.